

Vattenstänk

Citat och bilder om källor och brunnar från äldre skrifter

Anders Hult

Emanuel Mallén: Uggleviks Hälsokällas ruiner (1829).

Förord

Med den här skriften vill jag i citat och illustrationer från skriftliga källor söka åskådliggöra hur man under tidernas lopp har uppfattat och beskrivit grund-, brunn- och källvattnets roller i olika sammanhang. Det hela är tänkt som en "buffé" med en bred variation av uppfattningar, formuleringar och bilder.

Avsnitten kompletteras med kortfattade uppgifter om de citerade författarna och konstnärerna.

Samlingen riktar sig till alla som är intresserade av källornas fascinerande värld. Min förhoppning är att den också kommer att sporra läsarna till ett än starkare intresse för kulturen och naturen kring våra källor och brunnar.

Anders Hult

hult.a@swipnet.se

Uppsala 2009 01 22

(Nytt tryck 2009 10 01 efter några smärre typografiska justeringar.)

Texten har i januari 2015 redigerats/justerats i vissa detaljer för publicering i PDF-format på Källakademins hemsida.

Idag har vi delvis andra uppfattningar om gamla tiders vetande och kanske ler vi lite åt en del. Men vi bör samtidigt vara medvetna om att även flera av vår tids sanningar är föränderliga.

Kära läsare: tänk på att det följande helst bör njutas litet i taget. Annars kan en viss övermättnad inträda.

För förståelsens skull har jag lagt förklaringar inom [] i en del texter.

Jag vill rikta ett särskilt tack till Anders Eriksson som bidragit med goda tips och en noggrann granskning av texterna. De eventuella fel som finns, har uppstått i samband med senare justeringar.

Några talesätt

Den som dricker direkt i källan får vattnet rent.

Vatten smakar ur källan bäst.

Man vet bäst vad vattnet är värt när källan börjar sina.

Den djupaste brunnen kan också tömmas.

Det blir inte av att man täcker brunnen förrän ett barn har drunknat däri.

Den många brunnar gräver, får inte gott vatten i alla.

Hans prat är som en flödande källa – det upphör aldrig.

Gamla tiders dyrkan kring många av våra källor beskrivs utmärkt i Nordisk Familjebok (Uggleupplagan) från år 1911

Källkult, dyrkan af källor (heliga källor). Dyrkan af vatten i allmänhet går ofantligt långt tillbaka i tiden. Denna liksom all annan naturdyrkan (se d. o.) bottnar i en animistisk uppfattning, och man torde få söka sig ända ned i den paleolitiska stenåldern för att finna dess rötter. Underbart är, huru denna dyrkan utan afbrott kunnat fortleva genom så betydliga tidsrymder ända fram till våra dagar, huru en och samma källa kunnat fortfara att vara helig, fastän religionerna växlat liksom folken, hvilka bragt henne sin dyrkan. Så finnes en källa i det gamla Heliopolis (Egypten), fordom egnad åt solguden och där faraonerna tvättade sina anleten, innan de gingo in i templet, om hvilken traditionen förmäler, att jung-fru Maria i den tvått Kristusbarnets kläder, och som ännu i dag är helighållen af kringboende muhammedaner och kop-tiska kristna.

Källkult och vattenkult öfver hufvud taget förefinnas såväl hos semiterna som hos de ariska folken och förekomma sannolikt äfven hos andra folk, t. ex. hos lapparna. Det skulle vara omöjligt att uppräknat namnen på alla de vatten och källor, som äro eller varit föremål för religiös dyrkan. Ofta förekomma dylika vatten eller källor i samband med gudadyrkan f. ö., så att man väl nästan kan säga, att de flesta tempel under den klassiska forntiden i sin närhet hade en helig källa; synnerligen bekanta sådana funnos såväl vid Dodona som vid Delfi, andra att förtiga. Man offrade i källan och tvådde sig, innan man inträdde i helgedomen, men äfven i källor, som ej stodo i samband med något tempel, offrade man. Horatius skildrar ett dylikt offer i ett af sina oden (II, 13). Många källor dyrkades på grund af sitt hälsobringande vatten, andra källor voro ett slags orakel, som gäfvos svar på framställda frågor, ja det ges

en mångfald af olika egenskaper, som kunde föranleda, att en källa helighölls.

Då kristendomen slutligen framgick som segrare och blef statsreligion, hade den bl. a. till uppgift att utrota alla hedna föreställningar eller, om detta ej läte sig göra, att omkläda dem till kristna. Otaliga voro de strider, som kyrkan hade att utkämpa mot dem, som dyrkade källor och vatten. Så förbjuder konsiliet i Arles (452) brännandet af ljus vid källor och träd; S:t Elygius gör detsamma 586, och många sådana förbud skulle kunna framletas från skilda tider och länder. Allt förgäfves. Än i dag samlas folket å vissa dagar, olika hos olika länder och folk, och utöfvar sin urgamla källkult under hvarjehanda förlustelser.

I Sverige äro källkult och vattenkult som annorstädes urgamla: Blotkällan vid Uppsala tempel omtalas af samtida. Den omständigheten, att så många offerkällor (så kallas de heliga källorna allmänt i vårt land) ofta ligga i närheten af kyrkor, antyder, att de äfven hos våra hedniska förfäder stått i samband med deras kult, då kyrkorna ju så ofta uppbyggts på gamla kultplatser. Äfven hos oss "kristnades" källorna, i det att man tog dem i anspråk för den nya religionen; "hedna-apostlarna" hade döpt i dem, så finnes mer än en S:t Sigfrids källa i Småland, och i Södermanland är S:t Eskils källa känd. Andra helgonnamn förekomma äfven, såsom S:t Lars' källa (Närke); oftast förekomma måhända S:t Olofskällor, emedan Olof den helige var den gamle Tors kristne arftagare, och Torskulten var mycket utbredd här i landet. Ibland satte man endast ett "sankt" eller "helig" framför det ursprungliga gudanamnet, så

som Sankt Thores källa, v. om Södertälje, och Helga Tors källa, i Skatelöfs socken i Småland. Liksom ofta i utlandet förekommer hos oss, åtminstone i ett fall, att den heliga källan blifvit inbyggd i kyrkan, nämligen i Dalby kyrka i Skåne, där i kryptan finnes en offerkälla, som än i dag lär besökas. - Reformatorerna ifrade med all kraft mot det, såsom de ansågo, "papistiska ofog", som bedrefs vid en del källor. Olaus Petri upprättade en förteckning öfver de mest besökta, och ärkebiskop Laurentius Petri skref 1568 till biskopen i Strängnäs, att han skulle förebygga sådana missbruk "såsom ljus, mässande, korskyssande medh mehra", hvilket allt bedrifvits vid S:t Eskils källa" af en ifrån Engeland vid namn Guilhelm Molteck, som sagdt sigh hafva sina förfäder i Sverige". Den måhända ryktbaraste källan i Sverige var den vid Svingarns kyrka (Uppland) belägna; den benämnes såväl S:t Sigfrids som Helga Korskällan.

Ett stort krucifix, som stått vid källan, lär ärkebiskopen 1544 ha låtit föra till Uppsala och där bränna. Det är framför allt en dag om året, då folket samlar sig kring och offerar i källan.

I Sveriges sydligaste provinser är det företrädesvis midsommaraftonen, som källorna draga till sig sina trogna skaror; i mellersta Sverige är det trefaldighetsaftonen, som är helgad åt källkulten; ofta nog kallas källorna i dessa trakter för trefaldighetskällor (hvilken källa som helst, som rinner mot n., kan bli en "trefaldighetskälla"). Badande eller tvagning i källan eller drickande af dess vatten jämte ett offer af penningar o. d., som merendels nedkastades i källan, är det ceremoniel, som förekommer vid källorna, hvilka ofta rikt smyckas med löf och blommor. På mer än ett ställe skulle källan ösas läns närmast före den dag, då högtiden vid källan skulle firas. Jfr Flentzberg, "Offerkällor och trefaldighetskällor" (i "Fataburen", 1909).

Nordisk Familjeboks andra upplaga är uppslagsböckernas klassiker. Den har kommit att kallas Uggleupplagan eller Ugglan och kom ut mellan åren 1904 och 1926. Namnet kommer av den uggle som pryder bandens ryggar.

Katolicismen sågs länge som ett allvarligt hot. Först 1860 blev det tillåtet för en svensk att vara katolik. Ända in på 1940-talet var det inte tillåtet för katoliker att inneha offentliga tjänster.

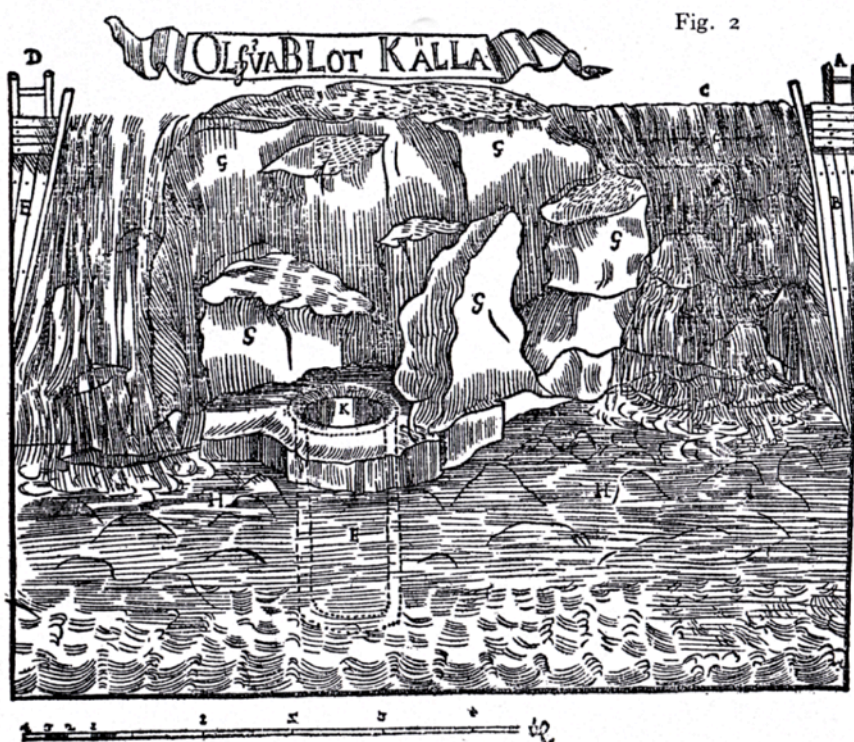
Blotkällor i Uppsala

Olof Rudbeck d.ä (1630 – 1702) berättar så här om det blotande som enligt honom har förekommit vid en källa vid Ulva norr om Uppsala:

Freke, Warg Ulf var också Skepps namn, så väl som själva anförarnas till sjöss, särdeles sjörövarnas. Hela Sverige är fordom kallat Vargön, för dess stora sjömakthafthet och det stora sjöröveri de brukat, som visat är i Atlantican del 1. Ock skedde fordom alltid ett särdeles offer, till Oden eller näcken, här vid gamla Uppsala, för dem som skulle fara till örlogs i sjön, att de dränkte vissa personer i en brunn som var uthuggen uti ett stort hälleberg som låg mitt uti Uppsala Ström, och kallas ännu

idag Olfwa blots Källan, av Olf. Det är en sjörövare eller sjöman, och blota det är att offra, och Källan det är en brunn som fått namnet av detta offrande för sjörövarnas lyckande.

GGGGG är hälleberget. CCCC är bjälkar uppå dess lägre del att hålla vattnet till kvarnarna som ligger på bägge sidor, och vars rännor och dämning är AB och DE. Men K är själva brunnen och dess djup in till F. Men mellan HH är bredden.

Ulva Blotkälla har beskrivits i Olof Rudbecks Atlantica del 3 som utkom 1698. Atlantican har publicerats med originaltexten i Lychnos Bibliotek 1947.

Freke är namnet på den ena av Odens två vargar, den andre hette Gere. Även Ulf är ett gammalt namn på vargen. Ulva Kvarn där källan ska ha legat ligger cirka 7 km norr om Uppsala. Idag är Ulva Kvarn en hantverksby.

Rudbeck var övertygad om att civilisationens vagga en gång hade stått i det av Platon beskrivna Atlantis. Och Atlantis – det ansåg han vara Sverige. Det tempel och den kungaborg som utgjorde centrum i Atlantis var inget annat än Gamla Uppsala. Det gamla hednatemplet hade ursprungligen varit Poseidons (havets gud) tempel. I detta sitt mastodontverk i fyra delar plus ett planschband visar Rudbeck att Greklands, Roms och Egyptens kulturer härstammade från Sverige. Han visar också att språken – även kinesiskan – har svenskan som ursprung; från Sverige stammade alla högkulturer. Verket har av Sten Lindroth i boken *Svensk Lärdomshistoria* (1978) beskrivits som ”oroande, nästan skrämmande i sin förening av snille och vanvett”.

Offrandet i och kring den nu försvunna källan i Gamla Uppsala har beskrivits av Adam av Bremen (ca 1044 – ca 1080). Han har skildrat sitt ärkestifts historia och där ingick också inblickar i Nordens historia. Så här skriver han:

Nära detta tempel står ett mäktigt träd som sträcker ut sina grenar vitt och brett och som alltid är grönt, både vinter och sommar. Ingen vet av vilken art det är. Där finns också en källa, vid vilken hedningarna brukar offra och i vilken man brukar kasta ned en levande människa. Om denna inte återfinns går folkets önskan i uppfyllelse.

I detta tempel, som är helt och hållet prytt med guld, dyrkar folket bilder av tre gudar. Den mäktigaste, Tor, har sin tron mitt i salen. På var sin sida om honom sitter Oden och Frej. Man säger att de har följande betydelser: Tor, säger man, härskar i luften och råder över åska, blixn, vind och regn, samt solsken och gröda. Oden, det vill säga raseriet, styr krigen och ger män-

niskan kraft att bekämpa sina fiender. Den tredje, Frej, skänker de dödliga fred och njutning. De förser också hans bildstod med en väldig stående manslem. Oden framställer de som beväpnad, liksom våra landsmän Mars. Tor däremot med sin spira tycks likna Jupiter.

De dyrkar också till gudar upphöjda människor, som de skänker odödlighet till tack för stora bedrifter. I den heliga Ansgars levnadsbeskrivning kan man läsa att de gjort så med kung Erik. De har tilldelat sina gudar präster, som frambär folkets blot. Om en farsot eller hungersnöd hotar offerar man till Tors bildstod, om ett krig förestår, till Oden, om ett bröllop ska firas till Frej.

Olika sorters källvatten enligt Johan Gotschalk Wallerius år 1748

Johan Gotschalk Wallerius (1709 – 1785) var kemist, mineralog och professor. Han var särskilt verksam inom lantbrukskemin område.

Detta var tider när man i hög grad prövade metoder att systematisera världen för att försöka få en bättre överblick av Guds skapelse. Linné blev den mest kände.

Källvattnet utgör endast en del av de olika slags vatten som Wallerius beskriver. Han ger en kort förklaring till varje art av källa. För de nedan nämnda hungerbrunnarna skriver han till exempel: ”Således beteckna de merendels dyr tid och hunger, somlige då de äro flytande, andra då de äro torra.”

Ur Johan Gotschalk Wallerius: Hydrologia, Eller Wattu-Riket, Indelt och beskrifet, Jämte Anledning Til Vattuproffvers anställande. (1748):

Till rinnande jordvatten räknas

1 Källvatten

1 Jämt rinnande källvatten

2 Ojämt rinnande källvatten

Aqua viva perpetue scaturiens

Aqua fontana æquabilititer fluens

Aqua fontana inæquabilititer fluens

2 Skåftals* rinnande källvatten

1 Vårkällor

2 Stundtals rinnande källvatten

3 Stundtals rinnande vårkällor

4 Hungerbrunnar

Aqua viva periodice scaturiens

Aqua peridodica vernalis

Aqua peridodica horaria

Aqua periodica vernalis horaria

Aqua periodica irregularis

3 Vädersjukt källvatten

1 Kokande och bullrande källvatten

2 Skåftals grumligt källvatten

3 Efter ebb och flod stigande och fallande källvatten

Aqua viva ad motus æris variabilis

Aqua viva æreaebuliens

Aqua viva æreaebuliens, diverso tempore, turbulenta

Aqua viva æstuosa

*Skåftals är kopplat till skov med betydelsen tillfälligt, stundtals.

Kungliga Akademiens kemiska laboratorium

Huset vid Fyrisån i Uppsala där Wallerius lät bygga sitt kemiska laboratorium på 1750-talet. Huset som ursprungligen hade en våning byggdes om efter stadsbranden 1766. Den framstående naturforskaren och kemisten Torbern Bergman (1735 – 1784) efterträdde Wallerius. En avhandling av Bergman (1775) har kallats den första läroboken i konsten att tillverka artificiella mineralvatten. Huset ses här från väster. Kopparstick av Fredrik Akrelius (1770)

Foto Anders Hult

Huset – här den östra sidan – står kvar än idag.

En beskrivning av trakten invid Mörkeklefs grotta i Västergötland

Kullens geologiska bildning, d. v. s. de lösa berglager, af hvilka den i en aflägsen urtid blifvit formad, utmärker sig bland annat för flere egendomliga grottbildningar. På några ställen torde dessa vara människoflitens verk, men i allmänhet måste de anses såsom verkningar af vattnet; antingen genom urgröpning af hafsvågorna vid ett högre vattenstånd eller genom bortsköljning af delar af berget af från dess inre kommande källådror. En dylik har synbarligen varit skapelsekraften vid bildningen af Mörkeklefs grottan.

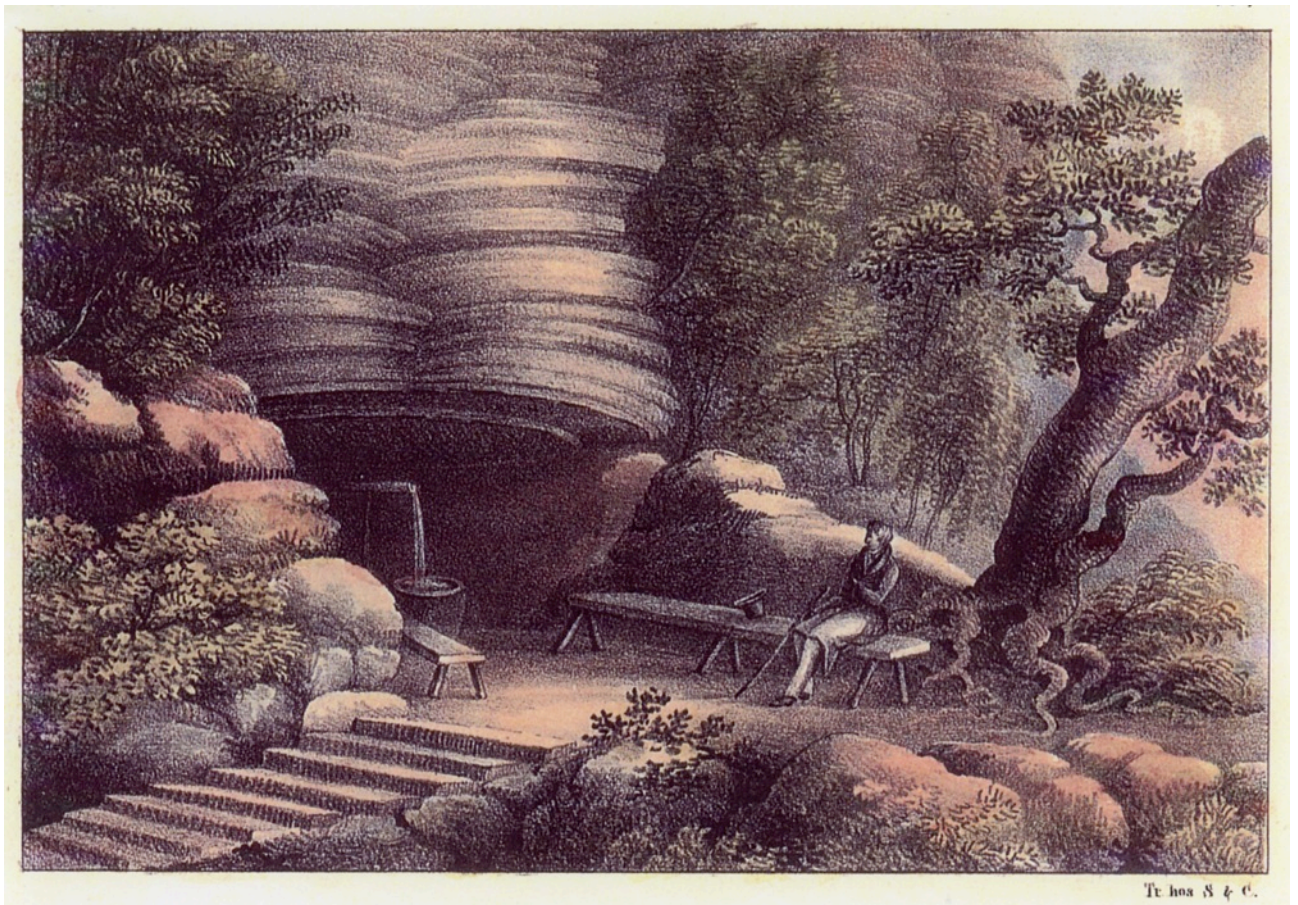
När man kommande norrifrån passerat Hönsäter, går vägen vidare, genom en verkligt paradisisk ängd, fram genom de skogspartier, som tillhöra det herrliga Hellekis, det förtjusande Råbäck. De olika trädslagen bilda, i målande omvexling, på den mot sjön sluttande slätten än strödda och än på de mot »kullen« stigande klippafsatserna klängande grupper. Här och der formera sig träden ock till långa, öfver vägen hvälfda gröna »tunnlar«, hvilkas festonlikt ned-

hängande löfverk allt som oftast berör den färdandes hjessa.

Men det mest egendomliga i den nejd, som omgifver de nämnda herresätena, träffas dock först när man genom parken vid Råbäck öfver labyrintiskt slingrande gångstigar och uppför af stenhällar byggda trappor slutligen når det romantiska Mörkeklef, en fördjupning af rödstensberget, hvilket sistnämnda, med sina öfver grottans väggar framskjutande skifferbäddar, har formen af ett rundtorn.

Längst in framspringer ur berget en kristallklar källåder, som under grottans botten banar sig väg till det nedanför liggande brådjupet. Den behagliga svalkan i grottan, vattnets melodiska klang mot stenhällarna, och der utanför den rika grönskan af lumiga löfträd, i hvilkas kronor tusentals bevingade sångare uppstämman sina qvitterande körer, bilda tillsammans ett harmoniskt helt, som ej blott fångslar öga och öra, utan ock mäktigt tilltalar den inre känslan.

Ur Svenska Familjejournalen 1875.

Mörkelefs grotta på Kinnekulle.

Gustaf Henrik Mellin: Sverige framställt i teckningar (1840).

Urban Hiärne: Den korta Anledningen til Åthskillige Malm och Bergarters/Mineraliers och Jordeslags Efterspörjande och angifwande Beswarad och Förklarad Jämte Deras natur/födelse och i jorden tilwerckande samt uplösning och anatomie, i giörligaste måtto beskrifwen

Urban Hiärne (1641 – 1724) var en av sin tids verkligt betydande naturforskare. Han var rastlöst verksam inom flera områden. Han arbetade framför allt som läkare och kemist och var preses i Collegium medicum samt president i Bergskollegium (dock inte samtidigt). Det senare med ansvar för inventering av de svenska naturtillgångarna. Det var Hiärne som med Medevi brunn år 1678 startade den så framgångsrika kurortsverksamheten i Sverige. Han var också en engagerad motsåndare till de olycksaliga häxprocesserna. Han har skrivit en av de första romanerna på svenska (*Stratonice*).

I rubrikens bok från 1702 diskuterar Urban Hiärne uppgifter som han samlat om företeelser kring vatten, jord och berg. Följande tragiska skildring har kommit Hiärne tillhanda av en G. Himzelius i Reval [Tallin].

Jag påminner mig om en märkvärdig händelse [skriver Himzelius] som skedde ungefär anno 1674 mitt i sommaren i Reval. Det kom en piga tidigt om morgonen till sin granne, en linnevävare boendes på Tönnisberget för att få vatten ur den brunn som han hade på gården. Då hon nu stiger åstad ser hon att vattnet i brunnen begynner att koka och sjuda; vilket hon med förundran åskådar. Vill sedan taga ämbaret upp, men till hennes olycka bryter haken nedtill av från stängen och ämbaret faller i brunnen. Pigan ropar till linvävargesällen, bedjandes att han ville hjälpa henne att dra upp ämbaret ur brunnen. Därpå ställde gesällen en stång i brunnen och lät sig med den neder att lossa ämbaret som hade låst sig vid en sten. Men när han kom ner i halva brunnen, spärrade han ut både händer och fötter, och måste utan att giva något ljud ifrån sig ända sitt liv. Mästaren som det sporde, menade först att han av förbiseende fallit ned i brunnen och brutit halsen, lät sig icke hans död tjäna till någon varning utan for dristigt samma vägen neder viljandes taga gesällen och binda honom med ett rep och draga honom upp; men det gick honom intet bättre än den förra. Ty när han kom i halva brunnen gjorde han även som gesällen, spärrade

händer och fötter från varandra och dog. Den tredje som vågade sig dit, var en forman som ville taga sin chans bättre i akt, lät omgjorda sig med ett rep och släptes neder; men så snart han även till samma ort i hälften av brunnen kom, räckte han ut armarna utan något skrik. Därför var de snara med att dra upp honom igen och funno honom halvdöd. Dock kommo ännu hans livsandar medelst starka läkemedel och spiritus någorlunda till rätta att han kunde om denna underliga händelsen sin berättelse, sägandes sig hava blivit så tung som hade ett helt skeppspunds vikt [1 skeppspund viktualievikt = 170 kg, viktualier är livsmedel] varit honom bundet vid båda benen och sett hela brunnen full med jag vet inte vad för trolldom, utan tvivel emedan hans livsandar hava stannat och intet varit i senorna som kunde hjälpa hans rörelse. Måste han så han jämväl ända sitt liv tredje dagen därefter. Min salige fader som den tiden var fysiker och professor i matematik ville undersöka orsaken och pröva samma bergånga; tog alltså åtskilliga så väl flygande som fyrfota djur, höns, gäss, ankor, hundar, katter etc, lät sätta dem den ena efter den andra i en korg och släppte dem ner, de dogo allesammans då de kommo så långt, att samma ånga kunde

råka dem, utan den ringaste ryckning eller rörelse, förutom kattan, vilken några gånger före sin död sig sträckte och ryckte. Man sökte på allt sätt att hjälpa henne till livs igen, dock var allt fåfängt. Varuppå brunnen sedan blev igenkastad, fastsluten och förbyggd. Härutav kan man klart nog

se att det har varit giftiga ångor och bergdunster som detta orsakat, uppstigandes då pigan såg vattnet sjuda och koka, jämte att formannen sådan tyngd kände. Men var han för trolldom sett, var intet annat än av den skräck honom för ögonen svävade, jämte de ångornas sällsamma rörelser och svävande.

Den gas som får så tragiska konsekvenser i ovanstående skildring tycks inte ha haft någon lukt. Den kan tänkas bestå av koldioxid eller möjligen av metan eller svavelväte. Svavelväte har visserligen en tydlig lukt redan i ytterst små koncentrationer men luktsinnet bedövas snabbt av gasen som är mycket giftig.

Vykort från början av 1900-talet.

Urban Hiärne: Den korta Anledningen til Åthskillige Malm och Bergarters/Mineraliers och Jordeslags Efterspörjande och angifwande Beswarad och Förklarad Jämte Deras natur/födelse och i jorden tilwerckande samt uplösning och anatomie, i giörligaste måtto beskrifwen

Hiärne anser att vattnet i en källa smakar fränt på grund av de mynt som offras däri.

Extrakt av herr admiralitetsfiskalen Rosenströms brev.

Eljest vill jag berätta hur jag i förleden midsommarnatt var vid en källa, Esta källa vid namn, och såg en hop med väsen [vidskepelse] som där förehades. Denna källa ligger ungefär 2 mil [2 gamla svenska mil = 2,14 mil, det har även funnits smålandsmil och andra] härifrån vid Esta kyrka, strax utmed kyrkogårdsmuren på norra sidan om kyrkan, och berättades förr ska varit inne på kyrkogården. Men sedan källan för det myckna vidskepliga väsnandet som därvid förövades, har blivit igenkastad, har den sprungit fram på det rummet som den nu är, varest den sedermera har blivit murad och övertäckt med ett lock på vilket endast är 2:ne hål, det ena så stort att man med en hand kan ta upp vatten med en liten skål och det andra att släppa penningar neder igenom. Och har folket där omkring den tron att denna källan är kapabel icke allenast att kurerade dem för allehanda sjukdomar och bräckligheter, utan ock tjänar till bot när deras boskap, kalvar, och andra kreatur inte vill trivas, så att en myckenhet av människor beger sig till denna källan, i stort sett under hela året, men särdeles under en viss dag uti maj månad och midsommardagsmorgonen. Har

någon ont i huvudet, armen, foten eller någon annan utvärtes lem, tvättar han icke allenast samma lem med vattnet, sedan han därav druckit haver, utan ock tager något därav med sig hemåt. Jag reste för ro skull till denna källa och förr än någon annan kom dit på morgonen, drack jag av vattnet på det att jag skulle få detsamma rent, och smakade det helt fränt, som om det varit blandat med orsten [mineraloljehaltig kalksten]. Jag håller det före att den myckenhet pengar och särdeles de kopparmynt som ständigt kastas i brunnen, ger en sådan ärgsmak från sig, eftersom källan endast har ett litet avlopp, men som den i sig själv är tämligen djup. Det berättar eljest bönderna där omkring, att när såsom källan nyligen blivit öppnad, vattnet uppöst och pengarna borttagna, har den inte så frän smak. Det sägs också att många av samma vatten blir kurerade. Men särskilt berättas att i gamla tider krymplingar kommit till källan och att de strax på stunden blivit friska och att de lämnat sina kryckor kvar och helt färdigt gått där ifrån. Om nu detta kan vara sant och möjligt lämnar jag därhän. Och kan väl vara att vattnet i sig självt torde vara gott nog allenast det inte blev förskämt av de pengar som kastas däruti, och ingen vidskepelse där vid brukades.

En gammal Vaksalabonde berättar

Skildrat av Sigvard Cederöth i Vaksala hembygdsförenings skrift år 1990. Återgivet med hembygdsföreningens tillstånd.

Bonden hette Emil Lycknell. Det hela tilldrog sig omkring år 1900. Vaksala är idag en stadsdel i östra Uppsala.

Efter torrår fanns det inte så mycket som ett strå i ladan att stilla med. Jag minns en bonde i Lagga, som släppte ut svinen på trädorna vartenda år. Dom blev magra och vassa om ryggen som en get. En tre år så där kunde dom bli innan slakten, och det var inte fläsk för tandlösa. Värst var det med vatten till djuren. På försomrarna fanns det lite i dammarna och pussarna, och då var det att mota iväg korna till nå'n så'n, om man inte ville köra med vattunna. Så'na där pussar låg det lite varstans förr. Nu är dom igenfyllda och det är utdikat för det mesta. Bortåt Kumlagårderna hade vi ett skifte, som vi kallade för Pannpusskiftet. Där låg Pannpussen, och när djuren var utsläppta i skogsbacken alldeles intill, fick jag många gånger mota ner dom till pussen och tillbaks igen. Ja, vattnet var det värsta. Här i socknen finns det ingen ordentlig å eller sjö, för man kan inte säja att Samnan är en å. Om vårarna står det nog gla'vatten här och där. Skölstabönderna har haft det besvärligt med Samnan jämt, för där blir den som en sjö vissa vårar, men så fort snön har smält bort och tjälen gått ur, är det inte mer vatten än i ett vanligt stordike. Så var det inte underligt om brunnarna sinade i byarna. En riktig källa, en som rinner i dagen och aldrig sinar, var det finaste man kunde ha på en gård förr. När vi pojkar följde med ner till Förena i höans'tiden fyllde vi vattenkrusen i Gnista källa. Den rann och kvillrade, så att det hördes fram till vägen. Vi kunde sitta på grässlänten och titta på ränniln. Det fanns ing-

en järnskopa i en kedja där som vid Sala källa, utan ville man dricka fick man kupa händerna under vattnet. Det var som ett litet vattenfall, där det rann ner i dammen. Hemma på gården hade vi en grävd brunn. Den var stensatt men inte djup och höll inte mycket. Vi var tvungna att köra vatten i tunna och det fanns ingen närmre brunn än vid Fyrislund. Det tog ett par timmar, men man behövde inte vara två som följdes åt, för där hade godsägarn låtit sätta upp en pump. Annars måste man hinka upp vattnet. En stod på tunnan och tog emot, medann de andre fyllde hinken och lyfte opp den. Jag minns en julafton i början av 90-talet – 92 tror jag det var. Det var mycket snö och urvärder. Vi hade tunnan på släde och bar iväg ned till Fyrislund. När vi skulle hem, välte tunnan. Vi vände och fyllde igen. Det gick likadant. Snön hade drivit i för mycket och hästen såg inte vägen. Fyra gånger välte det för oss, sen blev det mörkt och vi fick köra hem utan vatten. Det blev till att elda upp pannmuren och smälta snö i bykgrytan. Djuren måste ha vatten och det var på julafton. Alla byarna häromkring, både Slavsta, Norrby och Rörby, hade det lika svårt med sina brunnar och först 1899 slog far och jag ned rör här på gården. Det var ute på gärdet bortom smedjan och där har det aldrig sinat. Inte ens 1901, som är det svåraste torrår jag varit med om. Då kunde det stå så många i tur och vänta vid Storkällan i Vaksala backe att de lessnade och Årstaborna for istället till Fyrislund.

Ur Vilhelm Mobergs: Giv oss Jorden (1939)

Vilhelm Moberg (1898 – 1973) har i flera av sina böcker skildrat miljöer och tilldragelser kring källor och brunnar.

Men i köket drog Betty honom med sig bort till spiselhörnet. Där ovanför diskbänken, där fanns någonting – överraskningen.

I ljuset från lampan i taket lyste det från något som han inte hade sett förut, något blänkande vitt – en kran!

- Vattnet...?

Med en långsam och högtidlig rörelse vred Betty på kranen, och klart och rent vatten rann fram. Hon drog till, och det droppade helt stilla, hon öppnade igen och det forsade dånande ner i tratten. Här var underverket.

- Nå? Va säger du?

Och hon vände sig spänt till Knut som aldrig hade sett en vattenledning fungera förr. Hon stängde kranen och öppnade den igen, hon stängde och öppnade flera gånger. Vattnet hade släppts på första gången i morse, och varenda stund Betty haft ledigt idag, så hade hon stått här vid diskbänken och provat. I rena glädjen över vattnet hade hon låtit flera tunnor rinna bort. I tio år hade hon gått och burit vattenhinkar i väntan på den här dagen; det var väl inte märkvärdigt, om hon spillde bort lite vat-ten ...

- Va töcker du?

Automatisk pump var det, ingenting med handtag, som man skulle stå och stöta med; nu kunde också moster Tekla skaffa vatten in i huset, hon som inte orkat bära in en spann på många år, för sina bens skull.

.....

Och när Knut Toring stod där bredvid Betty och såg vattnet komma rinnande, så försjönk han i en syn, som obetvingligt

bröt sig fram – i bilder uppstod det förgångna för honom.

Det var sannsagan om bondkvinnorna och vattenhämtningen. Han såg kvinnorna här på gårdarna i byn från flydda tider - såg dem komma gående från brunnen, släpande tunga vattenämbar. De kom mödosamt klivande i höga snödrivor, i bitande köld, med isklumparnas vitglittrande krans kring kjortelskoningarna. Han såg dem komma från brunnen eller källan med sina ämbar, halkande på isgatan, strävande och böjda mot blåsten, genomblöta av höstens regnskurar, flämtande och svettdrypande i sommarens hetta, famlande i vinterns mörker. Och ur bykvinnornas skara framträdde så en gestalt: han såg sin mor komma med sina vattenspannar sådant han mindes henne från de första barndomsåren, hon gick där i ur och skur, i alla väder. Han såg henne ung och rak i ryggen, springande på snabba, friska ben. Han såg hennes rygg krokna under årens och ämbarens tyngd – han såg henne gå och bära med böjd gestalt och med alltmer saktande steg: hon kom med sin börda på svullna och skälvande ben. Han såg henne tvungen att stanna och sätta ner ämbaret flera gånger på vägen mellan brunn och byggnad. Och han såg henne slutligen ligga där en kväll på marken i månskenet: jag ramlade omkull bara ...

Det var hans mor. Men det var också hans mormor, hans mormorsmor, och mormorsmormor. Han såg dem gå där, han såg dem komma genom tiderna, såg dem åldras och krokna under ämbaret från brunnen, som bars i hetta och köld, i regn och snö lika. Från kökets värme rakt ut i blöta och blåst och kyla: lemmar styvnade och

värkte, reumatismen kom smygande, plågan kom, hältan, gikten, nattvärken i leder och lemmar, krymplingens elände kunde komma till sist. Stunt och stilla bars lidan

det genom åren, stilla och tyst kom slutet och försvinnandet: en söndervärkt kropp lades i kista, en människa var förbi.

Sådan var sannsagan om kvinnorna och ämbaret från brunnen.

Bära vatten. Anders Zorn (1860 – 1920).

Så här berättas om den tyske slagrutemajoren von Græve när han under Första Världskriget letade vatten åt den turkiska armén under dess framryckning mot Suez

Ur A. G. Högbom (1928): Slagrutor och Rutgäengeri förr och nu. Verdandis Småskrifter nr 323.

Då slagrutekolonnen sätter sig i gång omgjordar sig rutgängaren-majoren, sedan han tänt sin cigarett, med ett tjockt stoppat läderbälte, till skydd för uniformen och dess knappar mot slagrutan, som slår så hårt, att den eljest slår sönder metallknapparna. Så befaller han fram sin grova järnslagruta, som han granskar ett ögonblick. Allt måste gå i hastigt tempo. Onödiga störningar i arbetet få ej förekomma, ty majoren befinner sig i högsta nervspänning. Nu gäller det först att fatta slagrutan på det rätta sättet, Hans klykformiga järnslagruta, liksom de övriga slagrutorna i hans förråd, har nämligen två poler, en positiv och en negativ, och det beror på vilkendera polen han håller i högra handen, huruvida utslaget

sker uppåt eller nedåt. Det händer ibland, att han vid stark nervretning förväxlar polerna, och då gäller det att genast vända på rutan. Så följer en detaljerad beskrivning huru denna hålles. Det anmärkningsvärda är, att det är blott högra handen som påverkas; den vänstra är alldeles passiv. Kommer nu majoren över en vattenåder, slår hans ruta uppåt, så att den hårt träffar det skyddande läderbältet, Nu göras åtskilliga avståndsbedömningar, och soldater slå ned märken i marken; även bestämmes åderns strömriktning m.m. samt djupet, detta på vanligt sätt, Under arbetet underhåller sig majoren trots sin nervretning, med de närvarande.

En av deltagarna i fälttåget gjorde en senare uppföljning av von Græves arbete. Denna gav ett nedslående resultat.

Von Græve. Emblemen på kragen visar hans ansvarsområde som slagruteman.

Slagruteman på 1600-talet. Ur P. de Le Lorrain: La physique occulte (1693).

Slagruteman på 1800-talet. Ur F. Phippen: A Narrative of Practical experiments (1853).

Linné söker hjälpa en kvinna i Lycksele som säger sig plågas av grodor i magen

Ur: *Carl von Linnés Lappländska resa 1732.*

Här var en kvinna, som jämmerligen plågades av grodor, vilka hon druckit i vatten, då de voro rom förliden vår; hon kände att de voro 3; hon hörde dem gjö och andra som sutto jämte; hon stillade något sin pina med brännvin, salt dogo de intet av. En

likaledes hade för några år sedan haft samma passion och tog per hasard in 3:e nuces vomicas [kräkmedel], blev brav, men denna hasarderar ej: tjära rådde jag här till, det hon tillförne brukat, men hon kastar strax upp.

Avbildning av medalj utgiven av Gustav III. Återgiven i *Egenhändiga anteckningar af Carl Linnæus om sig sjelf* (1823).

Linné på Stora Karlsö (ur dagboken)

Linné på Gotland. Utdrag ur Carl Linnaeus' dagboksmanuskript från gotländska resan 1741, ur den publicerade reseberättelsen, samt ur andra tryckta arbeten. En antologi sammanställd av Bertil Gullander (1971).

Några källor finnas här, vattnet berömdes, men vi fruktade att dricka det, ty i botten låg *Gordius* [tagelmask] eller *Seta aquatica* till storlek lik ett hästtagel, blekt med stjärt och huvudet svart. Alla djur hava sina ägg, om ett sådant ägg kommo in i människans kropp, där uppväxte till ett djur, sådant som detta, månne intet lätt skulle penetrera hjärta, lever och lungor, mån icke förorsaka obekanta sjukdomar, främmande *symptomata* [symtom], mån de

många magpassioner, som mest grassera här på landet, där kalkvatten gives och denna bäst trivs, härav härrör; mån laparnas förskräckeliga stormina*, då de länge druckit utur kalkkällorna härav kommit, mån icke amerikanernas *Vena medinensis* [Guineamask] på sådant sätt infixeras [fästa sig]; mån icke *aquae potatores* [dricksvatten] böra vara *cautiores* [akt-samhet]?

* Betydelsen oklar

Brunnen på Wibble gård utanför Visby (ur dagboken)

Brunnen på Wibble gård hade så salt vatten, att det föga till någonting tjäna kunde, vilket föll oss så mycket mera sällsamt,

som botten av själva brunnen låg ganska många famnar högre än havet.

Carl Linnaeus (1708 – 1778) som han hette före adlandet gjorde fem resor i olika delar av Sverige. Det främsta syftet var att inventera viktiga naturtillgångar och hämta idéer och metoder om hur de skulle kunna utnyttjas.

Om en brunnsläkares tillförlitlighet beskrivet för Fritz von Dardel

Fritz von Dardel: Minnen. Första delen (1833-1864).

En ung dam anförtrodde mig, att brunnsläkaren på platsen var mycket omtyckt, men att man i glasögonens läge på hans näsa hade en säker barometer, som patienterna alltid rättade sig efter. Sutto dessa på själfa näsroten, var han spik nykter och dugde ej som läkare; hade de halkat ner till nästippen, var han drucken och far-

lig att konsultera; men befunno de sig midt på näsan, så hade han fått lagom med punsch och var så en ovanligt skicklig läkare. För tillfället sutto de redan ett stycke nedanför näsans midt, men samtliga brunnsгästerna sågo så friska ut, att vi lämnade dem utan farhågor.

Fritz von Dardel (1817 – 1901) var officer, hovman och verksam i Konstakademin. Idag mest ihågkommen som konstnär bland annat med karikatyrteckningar.

Skogsvägen vid Porla brunn.

C. S. Hallbeck i Svenska Familjejournalen år 1880.

Hjälpen finns vid hälsobrunnen

Mången går wäl i sin torst til en kiälla at han af dess watn må swalkad blifwa och mången i sin nöd til en Hälsobrunn at han må hulpen blifwa.

Johan Gotschalk Wallerius: Wälmente tanckar om Dannemarcks Hälso- Brunn (1737).

Många af desse [fattiga] hafva kommit från mycket aflägsna trakter, ofta 15 til 25 mil från Medevi. Många hafva tillstött från de omliggande församlingar. De fleste hafva framsläpat sig på sina kryckor, af värk och plågor utmärglade; somlige hafva genom församlingarnes omsorg blifvit på vagnar fortskaffade, nödtorftigt försedde med kläder och föda; men alla hafva varit svage och trånande [med stark längtan] sjuklingar.

Sven Anders Hedin: Utkast til en Handbok för Brunnsgäster, jämte beskrifning öfver de mäst godkände Mineral-brunnar och Bad-Inrättningar i Sverige (1803).

Att Mineralvatten och Bad, i en ordentelig gång och efter förnuftiga grunder och erfarenhetens lagar nyttjade, förtjena företräde framför alla andra hittils kända medel til Chroniska sjukdomars botande, är så afgjort, at ingen utan at röja okunnighet eller partiskhet, lærer våga at i det hela motsäga denna sanning.

Sven Anders Hedin: Utkast til en Handbok för Brunnsgäster, jämte beskrifning öfver de mäst godkände Mineral-brunnar och Bad-Inrättningar i Sverige (1803).

Gamla Brunnsbyggnaden, nu ett förvaringsställe för hundratals kryckor och käppar, vackra troféer efter vattnets strid och seger över sjukdomen.

Israël Hwasser: Underrättelser för Brunns-Gäster vid Porla (1849).

Vinterbild från pumpen på Mynttorget i Stockholm vid slutet av 1700-talet. Huset med tempelgaveln är nuvarande Kanslihuset.

Joseph Acerbi: Travels through Sweden, Finland and Lapland to the North Cape in the years 1798 – 1799.

Marstrands karga havskurort

Gäster av alla de slag – även kungligheter – har sökt sig till Marstrand för att stärka hälsan med bad och läkande källvatten. Men den karga naturen tilltalade inte alla sinnen. I allmänhet föredrog man att vistas i en rik och givmild omgivning. Det karga landskapet gav kanske allt för starka associationer till slit och svält.

Ur Anders Lindeberg: En badresa till Strömstad sommaren 1838 (1838).

Marstrand, bedrövelsens ort, du av Gud och människor förskjutna nejd! Hur skall jag giva ett grepp om någonting så sorgligt, så nedtryckande, som åsynen av dig och din omgivning! Klippor och ideligen klippor, några få alnar utstigande över vattenbrynet, på vilka intet multkorn kan kvar-

stanna och intet grässtrå slå rot! En jord utan grönska, ett hav utan segel, blåst utan vila, och i denna trakt en stad utan handel, utan näringar, snart sagt utan innevånare, befolkad av människor, dömda att livnära sig av de stenars befolkning man uppstaplat på den stora stenen som utgör ön!

Marstrand vid början av förra seklet.

Kurortsledningen har stämplat (Vår konungs badort) på vykortet. Kungligheter gav status både till orten och åt de vykortssändande gästerna.

Om Söderköpings enkla societetsliv

Daniel Fallström i Norrköpings Tidningar 1891:

Societetslivet här är behagligt och enkelt. Man är som en familj och ingen direktion för egennyttan och intriger finnes. Man roar sig bäst man vill och bäst man kan. Det är trefliga små kafferep, fotvandringar med

natursvärmeri och flirtation, utfärder till häst och i wagn och sist, men ändå främst, utflykterna med ångslupen Ramunder till Slätbakens alla naturskönheter med det gamla Stegeborgs kalkwita torn som fond.

En satirisk bild från brunnsparken i Söderköping. Gästerna umgås, utövar lite "flirtation", värmen är tryckande trots de skuggande träden.

Kullborg: Badminnen från Söderköping (1846). Johan August af Kullborg (1817 – 1881) var armeofficer och karikatyrtecknare.

Ur Bibeln om hur skadligt vatten blir friskt

2 Konungaboken 2:19 – 22 (Bibelkommissionens översättning 2001).

Männen i staden sade nu till Elisha: ”Som du ser, herre, har staden ett bra läge. Men vattnet är skadligt och missfall vanliga i trakten.” Då sade han: ”Hämta en ny skål och lägg salt i den.” När de gett honom vad han begärde gick han ut till källan, kastade

saltet i den och sade: ”Så säger Herren: Jag gör nu detta vatten friskt, Det skall inte längre orsaka död eller missfall.”

Vattnet har varit friskt sedan dess, precis som Elisha sade.

Jesus vid Jakobs källa

Johannes 4:6 – 4:15 (Bibelkommissionens översättning 2001).

Där fanns Jakobs källa. Jesus som var trött efter vandringen, satte sig ned vid källan. Det var mitt på dagen. En samarisk kvinna kom för att hämta vatten. Jesus sade till henne: ”Ge mig något att dricka”. Lärjungarna hade nämligen gått bort för att köpa mat. Samriskan sade: ”Huru kan du som är jude, be mig om vatten? Jag är ju en samarisk kvinna.” (Judarna vill inte ha något med samarierna att göra.) Jesus svarade henne: ”Om du visste vad Gud har att ge och vem det är som säger till dig: ‘Ge mig något att dricka’, då skulle du ha bett honom och han skulle ha gett dig levande

vatten.” Kvinnan sade: ”Herre, du har inget att hämta upp det med och brunnen är djup. Varifrån tar du då det levande vattnet? Skulle du vara större än vår fader Jakob som gav oss brunnen och själv drack ur den, liksom hans söner och hans boskap?” Jesus svarade: ”Den som dricker av det här vattnet blir törstig igen. Men den som dricker av det vatten jag ger honom blir aldrig mer törstig. Det vatten jag ger blir en källa i honom, med ett flöde som ger evigt liv.” Kvinnan sade till honom: ”Herre, ge mig det vattnet, så att jag aldrig blir törstig och behöver gå hit efter vatten.”

Jakobs källa är troligen identisk med den nutida Jakobsbrunnen, känd sedan 300-talet e. Kr. Med levande vatten menas här vatten som tas direkt vid utloppet från en källa och som inte har dämts eller samlats upp först.

Det vatten jag skall gifva, skall blifva i honom en källa med springande vatten till evigt lif.

Joh. 4.14

Ur: *Den heliga skrift, i en från grundtexten utförd, efter Lutherska Kyrkobibeln lämpad öfversättning, med anmärkningar af H. M. Melin. Med tvåhundra-trettio Plansch-er af Gustave Doré, Nya Testamentet.*

Gustave Doré (1832 – 1883) var fransk illustratör, målare och bildhuggare.

Förmaningar i samband med vidskepelser vid en källa

Det följande är en uppteckning från 1729 av prästen Petrus Rubenius i Andarums socken i Skåne.

Folket menar eljest, att kyrckian skall heta S:t Bothilds kyrckia, emedan något från kyrckian på andra sidan om ett moras är en Kiälla som kallas S:t Bothilds kiälla, derutur i gamla dagar det helgade watnet till kyrckian blefwit hämtat. Wid hwilken kiälla under kortare tid än i mannaminne folket i byen haft sin widskepelse och trodt, att när i stor torcka byqwinnorna öste ut watnet, och ränsade kiällan att det wisserl. straxt skulle komma regn, som många gånger inträffat, fast regnets nedfallande haft sine andre naturlige ordsaker. Denne widskepelse är först uti min Sal. K. Swärfaders H:r Lars Moseneii tid worden afskaffad straxt efter Kyrckioordningens publicerande. Wid mitt tillträde till detta

Pastorat neml. 1719 tå starck torka war, woro en hop byqwinnor en afton wid förbemälte kiälla, att den ösa och rensa, så snart jag fick det weta, gick jag till den och afrådde dem ifrån sådan widskepelse, råddande dem söka Gud och hielp med brinnande bön och botfärdiga tårar, som straxt gingo derifrån och lämnade sitt förhafwande. Sedan hafwer jag så wäl wid Catuhiomi förklaring i kyrckian, som samma i husen underwisat mina enfaldige åhörare wachta sig wäl för sådane och dylige widskeppelser. Hwilket Gudi Lof! Haft den värkan, att de sådant sedan efterkommit och intet sedan budit till ösa el. tvätta bemälta kiälla fastän sedan torckår varit.

Uppteckningen är redovisad i Nordiska museets årsbok Fataburen 1927.

(Jag har letat efter betydelsen av *Catuhiomi* men inte hittat någon. Inte heller vem St. Bothild var.)

På 1700-talet kunde man bli dömd att "sitta i stocken" för att ha offrat i en källa

Frågades af Herr Probstén om någon hört någon widskepelse utöfwad wid Skagern. Responderades at ingen förspordt sådant thet ringaste. Hwarpå Herr Probstén alfwarligen förmanade folket, det ej heller någon må kasta penningar uti then Springekällan ther bredwid är, utan gifwa then samme straxt til känna, då han androm til warnagel skal ofenteligen sittja en söndag uti stocken här wid Udenäs.

Ur en kyrkobok i Udenäs Västergötland 1748.

Allehanda widskepelse, hwaraf den gemena och oförståndiga hopen ännu, ehuru ej så mycket som förr, torde wara intagen, åligger prästerna at med al flit hos sina åhörare söka at förtaga och utrota, hwaribland äfwen det til uphofwet afgudiska och ochristeliga offrandet uti Kiällor och til wissa Kyrkor, offerkyrkor kallade, icke ännu så aldeles berättas hafwa uphördt, så bör det samma så wäl af Guds ord bestraffas som med stockstraff och annan plikt beläggas, hwilket Herr Doctorn och Biskopen hos Ven. Clerum högt recommenderade.

[Offerkyrkor var inte församlingskyrkor, de underhölls genom frivilliga gåvor. Ven. Clerum = det högaktade prästerskapet.]

Paragraf 6 i ett prästmötesprotokoll år 1757 möjligen från Udenäs.

Det ovanstående är återgivet i: *Kulturbilder från 1700-talets Västergötland av Carl Martin Bergstrand (1933).*

Offrandet vid Sankt Olofs kyrka och källa i Skåne enligt en skildring från 1819

Samhället Sankt Olof med kyrka och Olofskälla ligger ett par mil nordväst om Simrishamn. Källan sägs ursprungligen ha sprungit fram efter det att en oskyldig jungfru här har blivit våldtagen och ihjälslagen. En del ansåg att källan blev "profanerad" – dvs vanhelgad – när ett brännvinsbränneri anlades i närheten under det tidiga 1800-talet.

Sankt Olof kom under den katolska tiden att dyrkas i stora delar av Norden. Platsen där han begravdes (Nidarosdomen i Trondheim) blev en viktig vallfartsort. Olof har gett namn åt socknar, kyrkor, gator och källor. Olof var under en tid det populäraste mansnamnet i Norden.

Från Wassberg, C. A. Beskrifning om S. Olofs kyrka i Lunds stift (1819):

Då församla sig här människor till ett stort antal. Från morgonen till aftonen är ett beständigt in- och utgående i Kyrkan. I all tysthet och tillbörlig anständighet öfwerses och betracktas bilderna och hwar och en nedlägger, efter råd och ämne, en gåfwa i Offerkistan. Det är icke owanligt, att Sedlar nedstoppas till och med på 3 R:dlr Banco. Orsakerna till denna Offring äro flera. Några offra för lycklig handel, somliga för god årsväxt, några för återwunnen hälsa och öfwerståndens nöd och farlighet, och åter andra för att blifwa friska och helbregda. Detta senare är så mycket säkrare som man denna dagen får se en otrolig mängd af blindas, döfwas, halta och lama personer och flera, som hafwa åtskilliga ohyggliga Sjukdom såsom Ondskorf, Kräftaskador, Skabb, Bölder m. fl. Något Papisteri [katolska seder] lär dock, nu för tiden, icke föröwas med bilderna. Deremot har bruket, i äldre tider, varit detta. Så snart de komma in i Kyrkan, hafwa de, helt sakta och alfarsamt, framgått till Offer-Altaret

och, under ett wördnadsfullt betraktande af bilderna der ofwanför nedlagt sitt offer i Offerkistan. Derefter hafwa de uppgått till S. Olofs bild och, 3 gånger å rad, nedtagit och åter upphängt yxan, samt dermed, vid hwarje nedtagning, 9 gånger strukit sig på den del af kroppen, som haft någon olägenhet. Sedan hafwa de gått tillbaka borrt till Ynglingen med lian och strukit sig med denna lia, lika många gånger, som med yxan. Härifrån hafwa de begifwit sig till S. Olofs källa för att dricka och bada sig. För yttre sjukdomar hafwa de badat sig med detta watten och för de inre druckit deraf. Men som icke något läkemedel kan begäras så alldeles till skänks, så hafwa de, wid borrtgången, såsom betalning för wattnet, äfwen offrat i Källan icke blott Koppar och Silfwerpenningar utan ock, i senare tider, då man haft svårighet för Skiljemynt, nedkastat Sedlar och Handelspartiklar, ja ock åtskilliga Födoämnen, af hwilka man ansett Bröd och Ost i synnerhet passande.

Foto Anders Hult

Anmärkning. S. Olofsdagen infinna sig ock här flera Handtwerkare, Jernhandlare och Krämare, så att samma dag hålles ock härstädes ännu Marknad. Till år 1801, fastän den 29 Juli föll in på Söckendag, så, innan Salubodarne öppnas, hölls alldraförst Gudstjenst, som kallades Olofsmässa. Men som nämnde år den ordinaria Marknaden blef aflyst, så, i följe deraf, upphördes ock med Olofsmässan. Likwäl har den vanliga Offringen, till stor förmån för denna fattiga Kyrka och Socken, allt hitintill bibehållit sig. På det man må hafwa öppet inträde i Kyrkan, efter behag, så, när S. Olofsdagen infaller i weckan, församlar sig gerna Folket till Söndagen förut, då Kyrkan wanligen är så fullproppad af menniskor, att Prästen har ofta största swårighet wid att komma upp till Predikstolen. De förblifwa så i Socknen till dagen efter S. Olofsdagen, under hwilken tid de roa sig, på den gamla Marknadsplatsen, med Köp och Byte, Dans och Spel, och slutas merendels denna glada Sommarfest här, som annorstädes på Landt-Marknader, med trätor, swordomar och slagsmål.

Fotot visar Sankt Olof såsom han avbildas i Uppsala domkyrka. Många helgon avbildas med det föremål som blev deras bane. Han håller här den yxa i handen med vilken han år 1030 blev ihjälslagen i Stiklastad i Norge. Olof står på en så kallad underliggare. Vad just denna figur symboliserar är inte säkert klarlagt.

Kvalitetsvatten

Ser vattnet så klart och genomskinande ut som den finaste och klaraste kristallen; vi ser i glaset otaliga små bubblor såsom pärlor, eller friskt vin, tecken att den subtila ångan spelar i vattnet och söker att förflyga, visande det vara ett kvickt och levande vatten. Smaken är rätt ljuvlig med en förborgad syrlighet, och järn- samt svavelaktig, stigandes, medan man det dricker, en svavelånga upp i näsan.

Johan Christian Heyne (1708): Den nys uptagne Wårby Hålso och Mineral-Brunn. Medh sina anstälte rön och prof samt des belägenhet och för hwilka siukdomar den så wäl in som ut-hwetes tienlig finnes.

Adlad Nordenheim, (1681-1740) läkare och författare Stycket ovan är citerat i Karl Nilsson: Vårby källa (1951).

Man torde utan överdrift kunna säga att de hälsovatten, som tillverkas vid våra bättre fabriker, äro av yppersta beskaffenhet och genom sin likformighet till och med överträffa motsvarande naturvatten. Särskilt har Apotekarnes Mineralvattenfabrik i Stockholm vunnit mycket erkännande.

Sveriges land och folk. Historisk – statistisk handbok (1915).

Om ej Mineralvatten voro, så skulle säkert många flere sjelfmördare finnas.

Sven Anders Hedin: Utkast til en handbok för brunnsgäster (1803).

Sven Anders Hedin (1750 – 1821) var bland annat brunnsläkare vid Medevi.

Det river i halsen som brännvin.

Jöns Jakob Berzelius om engelskt sodavatten.

Jöns Jacob Berzelius (1779 – 1848), vår internationellt synnerligen väl kända kemist.

- Jag har hört att bror har börjat sköta sig nu.
- Jo, jag dricker Stålpymonter från Apotekarnes på morgnarna.
- Jaså minsann, men blir man inte hård i magen av fanstyget.
- Jo, men jag dricker naturligtvis punsch om kvällarna.

Okänt ursprung.

När broder Rusius ropade efter vatten

Anna Maria Lenngren: Epigram (1795).

När elden brutit lös på Söder mitt i natten
hos broder Rusius, man anmärkt har därvid,
att han för första gång uti sin levnadstid
skrek efter vatten.

Anna Maria Lenngren (1750 – 1827) var författarinna. Hon skrev bland annat satiriska dikter där hon gisslade människornas svagheter.

Vatten, det bästa efter starkt rus

Jonn Smith: Nyttige anmärckningar öfwer wattrn eller des fördelacktiga egenskaper at förekomma och bota mångehanda siukdomar, Öfwers. af N. Boy. Stockholm 1731.

Att vatten är det bästa medel emot den olägenhet man sig tillskyndar genom rus och starkt drickande, visar själva erfarenheten, alldenstund ingenting befriar en med den verkan ifrån den vämjelse och kräkning, man andra morgon därefter hos sig finner, som det, att man dricker ett halvt stop eller mer rent vatten, vilket verkligen dämpar hettan i inälvorna, som förorsakas

av hetsiga och starka drycker, de där försvaga magen och alla andra delar varandes ingenting, som så betager styrkan av nerverna och senorna som detta, alldenstund de, som dricka mycket, göra sig själva obekväma att gå och stå, vilken verkan aldrig skulle påfölja, om starka drycker vore stärkande.

Skål!

Hjalmar Mörner: Stockholmska scener tecknade och lithograferade (1830).

Vid Hångers källa

Bo Setterlind. Ur Det finns en glädje (1971). Återgivet med tillstånd från Bo Setterlinds dödsbo.

Se i källan . . .
och källan ser på dig
med barnets ögon,
den vet redan allt.
varför, tror du,
håller källan annars fram
sin spegel?
Det finns liv,
som ej fördärvas.

Drick ur källan,
se din intighet,
överlämna dig
åt källans stillhet.
Se ditt öde i dess vågor . . .

och din ångest,
hur den blänker till
som ett mynt
på botten.

Det finns liv, som inte stänger ute hoppet.
Det finns liv, som aldrig fryser till
och som öppnar sig
för alla.
Inne i svalkan
under pilens grenar,
där det klara vattnet
stilla rinner . . .

Bo Setterlind (1923 – 1991) var författare och poet.

Vykort från början av 1900-talet.

Psalmen: Här en källa rinner

Version 1

- 1 Här en källa rinner,
Säll den henne finner!
Hon är djup men klar,
Gömd men uppenbar.
- 2 Om du där dig tvager,
Hon var fläck borttager,
Ty den källan god
Är Immanuels* blod
- 3 Rövaren i nöden
Där fann liv i döden.
Jag, så ond som han,
Samma balsam fann.

*Namnet Immanuel har betydelsen Gud med oss.

Ur Svensk söndagsskolsångbok för hem, skolor och barn gudstjänster (1929).

Version två

1 Här en källa rinner; Säll den
henne finner! Hon är
djup men klar, Gömd
men uppenbar.2 Andens törst hon släcker
Och i hjärtat väcker
Frid och stilla ro,
Kärlek, hopp och tro. | <ol style="list-style-type: none">3 Ja, uti dess flöden
Gives bot mot döden:
Av dess friska våg
Byts min onda håg.4 Du Guds kärleks källa,
Du skall evigt välla,
Evigt lyckosam
Skall din flod gå fram. |
|--|--|

Bearbetad av Betty Ehrenborg - Posse (1854) efter W Cowper.

Psalmen har nummer 507 i Den svenska psalmboken från år 1932. I 1957- och 1986- års psalmböcker har några ord ändrats och numret är 246.

Den ursprungliga texten är av William Cowper år 1772. Han var engelsman och blev en av sin tids mest uppskattade poeter.

På engelska heter dikten Praise for the Fountain Opened. Den är längre än de svenska versionerna och texten skiljer sig väsentligt från dessa som ju i sin tur skiljer sig avsevärt från varandra. På engelska inleds dikten enligt följande:

There is a fountain fill'd with blood
Drawn from EMMANUEL's veins;
And sinners, plung'd beneath that flood,
Lose all their guilty stains.

K. f.

K.k.

*Där Källans rena flod sit friska vatn gjuter,
Mer vällust ofta fins, än man af drufvor njuter,*

År 1780 gav Samfundet Pro Fide et Christianismo ut en ABC-bok. Samfundets inriktning var att sprida kunskaper om den kristna tron och om god moral, bland annat via läseböcker. Illustrationerna i boken var utförda av Jacob Gillberg och de uppfostrande texterna av Johan Welanders.

Boken tillägnades den då tvååriga prinsen och blivande Gustav IV Adolf. Den kom därför att kallas Kronprinsens barnabok. Den gavs ut i flera upplagor, en del utan illustrationer. Ett särskilt exemplar som var färglagt av Elias Martin (1739 – 1818) överlämnades till prinsen.

Det framgår av bilden att vid den här tiden skulle barnen lära sig skriva både med stilarna fraktur och antikva. Bokstaven K illustreras med denna källbild. Den moraliserande texten om värdet av nykterhet och bilden av den som dricker av vattnet verkar mer rikta sig till en tonåring än till ett barn. Åldersspannet var emellertid brett för de som lärde sig läsa och skriva.

Som vid nutida vinprovning

Smakar man det, så finnes, om inte ens tunga och mun redan av någon främmande smak är intagen, att det lent och sakta sammandrager tungan och gommen med en liten fet sötma blandad med en len salt-het som dock stundom är tillstädes, stundom borta. Och om man tungan medan

vattnet ännu är i munnen mot gommen rör och gnuggar, tycks hon vara lika som litet sträv och ojämn. Om man luktar vid själva källsprånget särdeles om det får stå någon tid täckt skall man finna där en tämligen stark och genomträngande svavellukt.

Ur: Ett kärt samtal om de för någre åhr sedan upfundne Suurbrunnar wijd Wijks Berg i Up-land och Salem Sockn, Hållet emellan Hydrophilus och Milocrenes och i Ljuset framgifwet aff Samuel Skragge (1688).

Samuel Skragge (1660 – 1718) var läkare vid Sättra brunn åren 1702 – 1704. Han tvingades lämna Sättra för att följa Karl XII och var bland annat med i slaget vid Poltava och i Turkiet. Åren 1669 - 1670 hade han medverkat i en svensk delegation med 124 medlemmar i Moskva. Enbart resan dit tog fem månader.

De kemiska kunskaperna var vid den här tiden högst begränsade, men som framgår av texten ovan var man noggrann med utformningen av de undersökningar som man kunde göra. Så gjordes till exempel vägningar av vattnets volymvikt och av indunstningsrester med mycket stor noggrannhet.

Hårt vatten

Josef Gabriel Richert: Om vattenledningar och vattenaflopp (1869).

Ett hårdt vatten anses vara mindre hellsamt till dryck, än ett lent. Det löser inte såpa förrän en stor del af denna åtgått till att med salterna bilda olösliga föreningar, som afsätta sig likt en hvit flockig massa. Grönsaker och isynnerhet skidfrukter koka icke väl deri och det gifver icke godt the. Det är derföre en gifven följd, att ett hårdt vatten icke är fullt användbart till tvätt, matlagning och industriella ändamål, och att vid användandet deraf en högst betydlig

ekonomisk förlust måste uppstå uti brännmaterial, såpa, m. m. "Board of Health" uppgifver (uti dess rapport af 1850) att ett vatten af 15⁰ hårdhet fordrar 2/5 mera the och 3 gånger så mycket såpa vid tvätt, som vatten af 5⁰ hårdhet, omständigheter hvilka ådagalägga att användandet af lent vatten medför en verklig nationalvinst, synnerligast i England, der förbrukningen af the är mycket stor.

Josef Gabriel Richert (1828 – 1895) var en framstående väg- och vattenbyggare.

Källdrickning i Söderbärke vid Trefaldighet för drygt 100 år sedan

En märklig trefaldighetskälla.

Vid *Brunnskällan* vid Löfmarken i Söderbärke socken, känd under namnet *Trefaldighetskällan vid Löfmarken* – namnet Brunnskällan används endast af folket i närliggande gårdar – förekomma åtskilliga egendomliga seder.

Källan är inhägnad med tre slänor och på fjärde sidan är en grind, omkring 5 kvarter bred [0,75 m], med 10 – 12 vågräta pinnar. Den används aldrig annat än trefaldighetsafton. Folket har ”just som respekt för den”. Så tillåtes ej kreatur dricka där, ej heller fick dess vatten användas vid utrifning av en kolmila som låg i närheten. Det anses som en ”ogärning”, om grinden lämnas öppen, och enhvar förbigående har skyldighet att tillse att den är stängd.

Hvarje år på *onsdagskvällen* före trefaldighet samlas ungdomen från de närmaste tre gårdarna. Pojkarna ösa källan tom. Flickorna tvätta den därpå ren med vatten, hämtadt från annat håll. En ”granrisrosa” lägges därefter på botten i den gamlas ställe och däruppå en sten – samma år från år. Före midnatt återvänder ungdomen hem. Denna kväll liksom de två närmast följande iakttages tystnad.

Torsdagskvällen hämta pojkarna granris i stor mängd och risbeklä marken innanför inhägnaden, sedan det gamla riset tagits bort. Intet får därvid ”smålas” i källan. Inifrån och utåt läggas därvid lika mycket som till en mila (omkring 9 lass). Platsen får då utseende af en ljusgrön kulle med källan i midten. Flickorna plocka under tiden de blomster, som finnas och binda en stor krans. Skabbört (*Calta palustris*) omnämnes särskildt.

Fredagsafton skall källan *löfvas* af pojkar och flickor från flere granngårdar. Unga björkar huggas af lika längd (4 – 6) fot och resas kring staketet, så tätt de kunna stå. Vid grinden sätts en båge af två i toppen hopbundna björkar. Inne vid källan sättas 4 björkar bildande fyrkant. De hopbindas två och två, så att de bilda en korsbåge. I korspunkten, midt öfver källan, hängs kransen

af de blommor, som plockats på torsdagskvällen, och ”speglar sig skönt i källan”, hvars vatten är nästan famnsdjupt. Sen är allt i ordning och lämnas orört tills *lördagsafton*. Då samlas mycket folk (300 – 500) från närbelägna och aflägsna gårdar och byar i socknarna Sörbärke, Norn, Norrbärke, Norberg, St Tuna, Gustafs, Silfberg.

Solnedgången inväntas. Först därefter börjar drickningen. Det vatten man kan få i början är ”mest lifgifvande”.

De, som komma senare, anse, att då ”blomman blifvit drucket af vattnet”. Vid drickningen sitter man – gamla och unga – ”som en skräddare” och öser upp med skopor och glas, eller burkar. Det pågår till framåt midnatt.

Alldeles vid källan är en kulle ”åvplanad för att kunna *dansas* på”. På den syns att förr eld varit tänd på midten. En man, född 1799, mindes dock ej elden. – De som druckit ge plats åt andra vid källan och ta i ring på kullen och dansa. (Någon viss dans synes ej förekomma.) Så pågår det till framåt kl. 11. ”sen bär det af till andra dansställen.”

Sedan de unga gifvit sig af, ses endast några gamla kvar vid källan till framåt midnatt. Dessa brukade – åtminstone för 20 år sen – hemtaga i krukor vatten, som dracks på trefaldighetssöndagen.

Om källans *helande* kraft berättas åtskilligt. Så skola i Per-Ersgården invid, länge ha förvarats käppar och kryckor som kvarlämnats. Källan är ”vida berömd”. Dock har en gammal gubbe berättat för min sagesman – omkring 40-årig och barnfödd i närmaste by – att nu för tiden är dess kraft ingenting mot hvad den var förr – för väl 100 år sedan – ty en ”ogärning” hade då blifvit gjord där. – Två fröknar från Stockholm hade i källan aftvättat veneriska sjukdomar. De hade visserligen blifvit rena, men ”sen miste källan sin undergörande kraft”.

Texten och bilden har hämtats ur Nordiska museets årsbok 1908. Som författare har signaturen M. Å. angivits.

Trefaldighetsaftonens drickning går enligt berättelsen mycket nyktert, lugnt och stillsamt till. Detta trots att så många människor samlas och dessutom från flera grannsocknar. Källdrickningen var på många platser förenad med festligheter och kunde vara betydligt livligare.

Sagan om Skalundajätten

Svenska Folksägner. Samlade samt försedda med historiska och etnografiska anteckningar av Herman Hofberg (upplaga från 1981, första upplagan 1882).

I Skalunda hög, nära Skalunda kyrka, bodde fordom en jätte, som likväl inte fann någon trevnad där, sedan kyrkan blivit byggd. Till sist blev ringningen med kyrkklockorna outhärdlig för honom, varför han flyttade och bosatte sig på en ö långt bort i nordhavet.

En gång förliste ett fartyg vid ön, där jätten bodde, och bland de räddade var några män från Skalunda.

- Var är ni ifrån? frågade jätten, som nu var gammal och blind och låg och värmdes vid en stockeld.

- Vi ä' från Skalunda, om du vill veta't, sade en av männen.

- Räck hit din hand, får jag känna om det ännu finns varmt blod i Sverige, sade jätten.

Karlen som inte vågade ta jätten i hand, drog ut en glödhet järnstång ur stockelden och räckte den till honom. Kraftigt fattade jätten i stängen och klämde den så att järnet flöt mellan fingrarna på honom.

- Åjo, än finns det varmt blod i Sverige, sade han.

- Eller, fortsatte han, står Skalunda hög kvar ännu?

- Nej, hönsen har sprättat isär den, svarade männen.

- Den kunde inte stå, anmärkte jätten, för min hustru och dotter har burit ihop den en söndagsmorgon. Men Halle- och Hunneberg står väl kvar, för dem har jag själv gjort?

När männen svarade ja, frågade han om Karin i Stommen ännu levde. Och då de sade ja, lämnade han dem ett bälte och bad dem säga, att Karin skulle bära det som minne av honom.

Männen tog bältet och lämnade det vid sin hemkomst till Karin, men innan hon tog det på sig, spände hon det om en ek som växte på gården. Knappt var detta gjort, förrän eken rycktes upp ur jorden och fördes mot norr av en stormil. I marken där eken stod, blev det en djup grop och så väldiga rötter hade den, att i hålet efter en av dem har Stommen idag sin bästa källa.

Källan/brunnen i Stommen - Skalunda ligger nära den stora gravhögen. Idag ger den bara lite vatten och den används inte längre.

Sagan om Gumman och fisken

Barnens svenska folksagor, utgivna av Mary Örvig (1983).

Det var en gång en gumma som bodde ensam i en backstuga. Hon hade många besvärligheter att dras med, men tre dagliga bekymmer plågade henne i alla fall värst. För det första hade hon en så dålig yxa att hon behövde flera timmar för att hugga bränslet för dagen. Det andra bekymret var att väven som hon vävde, inte ville räcka till, och det tredje som var värre än allt annat, var att hon hade en så svår uppførsbacke när hon skulle bära vatten från källan.

Så hände sig en dag att då gumman drog upp sin bytta ur källan, låg en stor fisk och sprattlade i den.

”Gud signe dig sade gumman, ”det var något till länge sen jag fick en fiskstjärt på bordet.

”Ja, men jag tror nog det är bäst att du släpper mig” sade fisken.

”Kors i all världens dar! Kan du tala?” frågade gumman häpen. ”Men varför skulle jag inte få äta upp dig?”

”Jo, för det vore det dumaste du kunde göra”, svarade fisken. ”Om du släpper ner mej i källan igen, så får du önska dej tre ting, och vad du än önskar skall du få.”

Ja, nog hade gumman mycket att önska sig men hon tänkte på det gamla ordspråket: ”önska i ena handen och snyt dig i den andra, så får du se i vilken hand du får mest”, och stod och tvekade och ville inte släppa fisken.

”Nåå, vill du inte ha tre önskningar uppfyllda?”

Nog ville hon det, och så kom hon att tänka på den hårdhuggna veden.

”Jo, jag önskar först att allt jag slår på ska gå av.”

”Det skall ske. Vad vill du mer ha?”

”Jo, jag önskar”, sade gumman och tänkte på väven, ”att allt som jag drar i, ska bli långt.”

”Det skall bli som du vill”, sade fisken. ”Vad önskar du mer?”

Gumman tänkte nu på den långa uppførsbacken hon skulle kliva uppför varenda dag med de tunga vattenbyttorna.

”Jo, jag önskar att mina byttor själva ska gå efter vatten och sedan gå hem av sig själva igen”.

”Skall ske”, sade fisken.

Gumman släppte så ned den i källan, och knappt var det gjort förrän de båda ämbaren började gå uppför backen så sakta och varligt att inte en droppen spilldes. Gumman blev så förtjust att hon började storskratta.

”Nej, aldrig i världen har jag sett på maken! Nej aldrig på tiden.”

Hon skrattade och hoppade och slog med händerna av förvåning och glädje. Men hur hon viftade med armarna, kom hon att slå sig på vänstra knät, och *kraks* brast benet av. Det blev en snöplig ände på glädjen. Gumman måste sätta sig på källerbron och gråta och lipa, men det var inte slut på eländet än.

När man gråter, behöver man ibland snyta sig, för det händer att tårarna, när de är riktigt i farten, vill trilla ner genom näsan också, och det var just så det nu gick. Gumman snöt sig i förklädet och råkade därvid att dra i näsan. I stället för lång väv fick hon nu en så lång näsa, att den räckte ända ner till förklädesfällan.

Hur det sedan gick, vet jag inte, men det troliga är, att den stackars gumman ännu sitter på källerbron och gråter. Den som vill veta var talesättet ”få lång näsa” kommer ifrån, kan gå dit och fråga henne, så får han gott besked.

Husaby källa vid Kinnekulle. *Vykort från början an 1900-talet.*

Olof Skötkonung (? – ca 1022) var den förste kungen i Sverige som var kristen. Enligt sägnen var det i Husaby han blev döpt av den engelske missionären Sigfrid vilken var verksam i olika delar av södra Sverige. Sigfrid har gett namn åt många källor. Även denna källa har kallats Sigfrids källa.

Ur Hjalmar Bergmans roman: Herr von Hancken (1920)

Nedan gör sig herr von Hanckens sällskap färdigt att efter en brunnsvistelse resa hem till Wadköping.

.... . Vidare skall han gå till den gumman, som bor söder om landsvägen snett till vänster om det bortesta huset, då man kommer härifrån och strax innan man kommer till stugan med torvtaket där geten plär beta, och där avhämta sextio alnar oblekt väv efter min beställning, som han ock skall betala likvid för, jämte örter och recept på en magstyrkare hos den gumman som bor på andra sidan gårdsgården, då han står med ryggen mot dörren och ser till vänster, vilket han ock skall likvidera och ge henne vid pass hälften mer än hon begär, ty så brukas. Vidare skall han skänka brunns-gumman en riksdaler och varje bad-gumma däröver tjugufyra skilling från kapten von Hanckens, så att det inte sägs tras-herrskap på vår rygg av det gemena packet. Vidare skall han sätta någonting bättre på och begiva sig till Ömo prästgård, där han framför våra oblischangser [ung: artigheter] och komplimanger samt säger att brunnen bekommit oss alla förträffligt, fast von Hancken dessvärre blott har det saliga att vänta. Vidare skall han skänka ceremoni-mästaren fem riksdaler och en kråsnål eller vad han eljest kan finna på med hälsningar att herrskapet von Hancken skall ha så ho-

nom som brunnen i vänlig hågkommelse. Sedan han det gjort, skall han skynda sig kvickt tillbaka, så att han kan hjälpa mig med ett och annat. Men glöm inte att betala sina egna skulder och styra med sitt, ty han följer oss till Wadköping, väl förståendes. Han får sitta med Adolphen på baksätet och Carlander på bocken. Gå nu med Gud, Tomson, och bind en handduk med anika-tinktur [av anis] om svullnaden, så att han inte skämmer oss med ett blått öga. Men vidare skall han giva klockaren tjugu riksdaler till fattigbössan från von Hanckens och då får han nog gratis det recept på liktornsödare, som hans salig farmor komponerat med den påföljd att ingen i den släkten har liktornar. Besinna sicken väl-signelse! Och fyll sen två tunnor med Ig-lingevatten, som skall lassas nederst i skrindan, så att vi kan ha något att magra av även i Wadköping. Och trettio krus att fyllas med varmt vatten för herr von Hanckens räkning. Men en sak skall han komma ihåg: träffar han prästfrun så kallar han henne hon och ingenting annat, för jag har hört sägas att det ska vara en stursk och högfärdig pärla.

Det hela utspelar sig år 1806 i brunnsorten Iglinge vars förebild i verkligheten var Adolfsberg vid Örebro. Romanen har kallats pastischernas pastisch och räknas som en av Hjalmar Bergmans bästa. Förebilden till Wadköping är Örebro med inslag av Västerås.

August Strindbergs saga om när Blåvinge finner Guldpuddran.

Ur: *Sagor av August Strindberg (1915).*

Den rike mannen hade en gång kommit ut till den fattiga ön och förälskat sig i den. Varför kunde inte den rike mannen säga, men han var betagen; möjligen liknade denna ö ett förgäta barndomsminne eller en vacker dröm.

Han köpte ön, byggde en villa och planterade allehanda ljuvliga trär, buskar och blommor. Havet låg utanför; egen brygga hade han med flaggstång och vita båtar; ekar stora som kyrkor beskuggade hans hus, och friska vindar strök över grönskande ängar. Han hade maka, barn, tjänare, dragare; han hade allt, men en sak fattades honom; det var en småsak, men den viktigaste av alla, och den hade han glömt att tänka på; det var källvatten. Där grävdes brunnar och sprängdes i berg, men det kom bara salt, brunt vatten. Det filterades, blev klart som kristall, men förblev salt. Där satt sorgen.

Då kom i de tiderna en Herrens benådade som haft lycka i alla sina förehavanden, och var en av världens berömdaste män. Vi minns hur han slog sin diamantstav i berget och som Moses, fick han klippan att ge vatten. Nu skulle diamantborras, såsom man borrar i andra berg och fått vatten åt alla. Man borrhär; för hundra riksdaler, för tusen, för flera tusen, men man fick bara saltvatten. Här var tydligen ingen välsignelse; och den rike mannen märkte sig noga, att man icke får allt för pengar, icke ens en dryck friskt vatten, när det vill sig illa.

Då blev han tung i sinnet, och livet log icke längre. Skolmästaren på ön började emellertid läsa i gamla böcker och skickade efter en klok gubbe som gick med slagruta; men det hjälpte icke.

Men prästen som var klokare än så, sammankallade en dag skolbarnen och utfäste en belöning för den som kunde finna en ört kallad Guldpuddran och som visade källdrag.

- Den har blommor som Dagdkåpan och blad som Mandelblomman, vilken också kallas Stenbräcken. Och det ser ut som guldstoff på de översta bladen. Kom nu ihåg det!

- Blommor som Dagdkåpan och blad som Mandelblomman, upprepade barnen; och så rände de ut i skog och mark att söka Guldpuddran.

Ingen av barnen fann den. En liten gosse kom visserligen hem med Rävmylken som har lite guld i toppen; men den är giftig och den var det inte. Och så tröttnade de att leta.

Men det fanns en liten flicka som inte gick i skolan än; hennes far var dragon, ägde ett litet torp, var mera fattig än rik. Hans enda skatt var den lilla dottern; och hon kallades i byn med det vackra namnet Blåvinge därför att hon alltid var klädd i en himmelsblå tröja med vida ärmar, som viftade när hon rörde på sig. Blåvingen är för övrigt en liten blå fjäril som syns i högsommaren på grässtrån, och vingarna liknar bladen på linblomman, en flygande linblomma som har munspröt, där stoffsträngarna sitter.

Blåvinge – dragonens nämligen – var ett ovanligt barn, talade så förståndigt men sällsynt, så att ingen visste var hon fick orden ifrån. Alla människor tyckte om henne, och djuren med; höns och kalvar följde henne, och hon vågade klappa själva tjuren. Hon gick ofta ut ensam, blev borta, och kom igen; men när man frågade var hon varit, kunde hon inte säga det. Då hade hon likvisst så mycket att berätta. Hon hade sett ovanliga ting och mött både gubbar och fruar som sagt det och det.

Dragonen lät henne hållas ty han trodde sig ha märkt att hon hade någon som skyddade sig.

En morgon gick Blåvinge ut på strövtåg. Genom ängar och hagar styrde hon sina små steg; och hon sjöng mest för sig själv,

sånger som ingen hört förr och som kom för henne. Morgonsolen sken så ungt som om den var nyfödd, luften kändes kraftig och utsövd, daggen dunstade och dess friska fukt svalkade det lilla ansiktet.

Som hon kom in i skogen mötte hon en grönkädd gubbe.

- God dag Blåvinge, sade gubben. Jag är trädgårdsmästaren på Solglänta. Kom med skall du se på mina blommor.

- För stor ära för mig, svarade Blåvinge.

- Nej, ty du har aldrig pinat växter.

Så gick de tillsammans och kom till stranden. Där var en liten vacker bro som ledde ut till en holme, och dit gick de.

Det var en trädgård! I den fanns allt, stort som smått, och det var ordnat som en bok.

Själv bodde han i ett hus som var byggt av växande ständigt gröna träd: tallar, granar, enar, med riset på; golven var gjorda av växande ständigt gröna buskar och örter. Mossor och lavar växte i golvspringorna för att hålla tätt; kråkris, mjölon, linneor utgjorde själva tiljorna. Taket bestod av slingerväxter: jungfruväx, kaprifolium, klematis, murgröna; och det var så tätt att inte en droppe regn gick igenom. Utanför dörren stod bikupor, men i stället för bin bodde där fjärilar. Och när de svärmade ut så var det en syn.

- Jag tycker inte om att pina bin, sade gubben. Och förresten är de så fula, de ser ju ut som ludna kaffeböror, och sticks gör de också, som huggormar.

Och så gick de ut i trädgården.

- Nu ska du få läsa naturens ABC-bok, du ska få veta blomstrens hemligheter och örternas känningar. Men du får inte fråga, bara höra och svara. Ser du barn, på den här gråstenen växer något som liknar gråpapper. Det är det första som kommer när berget blir vått. Berget möglar; möglet kallas lavar. Här har vi två stycken, den ena liknar renens horn; kallas också renlav, och är renens viktigaste föda. Den andra heter Islandslav och liknar ..., vad liknar den?

- Den liknar en lunga, för det står i naturläran.

- Ja, den liknar under förstoringsglas lungans luftblåsor, och därav lärde sig människorna att begagna den i bröstsjukdomar, ser du. När nu emellertid bergets lavar samlar mylla, så kommer mossorna. De har ett slags enklare blommor och sätter frö; de liknar isblommorna, men du ska se att de även liknar ljung och barrträd och allt möjligt, för alla växter är släktingar. Den här väggmossan ser ut som en gran men har fröhus som vallmon, fastän enklare. På mossorna växer snart ljungen. Om du ser på ljungen med ett starkt förstoringsglas, så blir den en mjölkört, epilobium på latin, eller en rododendron, alldeles som almen vilken bara är en stor nässla. Myllmattan är färdig, och i matjorden växer allt; människan har till sin nytta infångat en del växter, men naturen själv har givit henne anvisningar om vilka hon skulle ta och hur de skulle användas. Detta är icke märkvärdigare än de prydnader och färger som blommorna fått för att säga insekterna var honungen finns. Du har själv sett rågaxet, där bagarens redskap hänger utanför som bagarskyltar. Och om du ser på linet, den nyttigaste av alla växter, så har det själv lärt människan spinna. Se bara i blomman så finner du lintotten, där stoftsträngarna snor sig omkring stiftet som blå kring tenen. För att uttrycka sig tydligare lät naturen en liten snyltört, kallad Binda, slingra sig kring hela plantan, opp och ner, fram och tillbaka som skytteln i vävstolen. Underligt är att det inte var en människa utan en fjäril som först kom på att linet kunde spinnas. Den heter linveckaren; och av bladen spinner den med sitt eget silke små vaggtäcken och lakan åt sina barn. Men sen linet börjat odlas är han slug att passa tiden, så att hans små är flygfärdiga strax innan linet ryckes.

- Och läkedomörterna må du tro! Se på den stora vallmon; eldröd som febern och vansinnet! Men i botten på blomman är ett svart kors; det är apotekarens giftetikett. Och mitt i korset sitter en romersk vas med räfflor på. I dessa räfflor repar man, så rinner läkemedlet ut, som kan ge döden, illa använt; men kan ge dödens snälle bro-

der, sömnen, rätt använt. Ja, så klok och givmild är naturen. Men nu ska vi titta på Guldpuddran! ...

Här gjorde han en paus för att se om Blåvinge var nyfiken. Men det var hon inte.

- Nu ska vi se på Guldpuddran.

En paus till! Nej Blåvinge kunde tåga, fast hon var så liten.

- Nu ska vi se på Guldpuddran, som har Dagdkåpan's blommor och Stenbräckans blad. Detta är hennes känne, och säger var källan finns. Dagdkåpan samlar både dagg och vatten i sina blad, är själv en liten klar källa; men Stenbräckan spränger berg. Utan berg får du ingen källa, berget må ligga hur långt bort som helst. Detta säger Guldpuddran åt dem som förstår. Hon växer här på ön, och du ska få veta platsen därför att du är snäll. Ur din lilla hand ska den rike mannen få det friska vattnet för sin torra själ, och genom dig ska denna ö bli välsignad. Gå i frid mitt barn. När du kommer in i nötskogen, finner du en silverlind till höger; under den ligger en kopparorm som inte är farlig. Den ska visa dig vägen till Guldpuddran. Men innan du går, ska du ge gubben en kyss, endast dock om du vill själv.

Blåvinge räckte fram sin lilla mun åt gubben och kysste honom. Då förvandlades gubbens ansikte, och han stod där femtio år yngre.

- Jag har kysst ett barn, jag har fått ungdom! sade trädgårdsmästaren, och du är mig ingen tack skyldig! Farväl!

Blåvinge gick till nötskogen. Där spelade silverlinden och humlorna sjöng därtill i lindblommen. Kopparormen låg där mycket riktigt, men han såg ut som han ärgat något.

- Se där är Blåvinge som ska ha Guldpuddran, sade kopparormen. Du ska få den, men på tre villkor: inte skvallra, inte narras, inte vara nyfiken. Gå rakt fram så hittar du Guldpuddran.

Blåvinge gick rakt fram. Så mötte hon en fru.

- God dag, sade frun. Har du varit hos trädgårdsmästaren i Solglänta?

- God dag fru, svarade Blåvinge och gick vidare.

- Du skvallrar åtminstone inte, sade frun. Så mötte hon en zigenare.

Vart ska du gå, frågade zigenaren.

- Jag ska gå rakt fram, svarade Blåvinge.

- Då narras du inte, sade zigenaren.

Så mötte hon ett mjölkbud. Men hon kunde inte förstå varför hästen satt inne i karran och mjölkkusken var spänd i skaklarna och drog.

- Nu skenar jag, sade kusken och satte i att springa så att hästen föll i diket. Nu ska jag vattna rågen, sade kusken och tog locket av en mjölkflaska för att vattna i åkern.

Blåvinge tyckte nog att det var konstigt, men såg inte dit, utan gick vidare.

- Du är inte nyfiken heller, sade mjölkkusken.

Och nu stod Blåvinge vid en bergrot; solen lyste in mellan hasselträden på en grön sträng av den saftiga örten, vilken sken som det klaraste guld.

Där var Guldpuddran, och Blåvinge såg hur den följde källadern från berget ner i den rike mannens äng.

Då föll hon på knä och plockade tre Guldpuddror som hon gömde i sitt förkläde; och med dem gick hon hem till sin far.

Dragonen tog på sig kasken, sabeln och tröjan, och så gick de till prästen. Sedan följdes de åt till den rike mannen.

- Blåvinge har funnit Guldpuddran, sade prästen när han kom i salsdörren. Och nu är vi rika i hela byn, för nu blir det badort!

Och det blev badort; det kom ångbåt och handelsman; där blev vårdshus och postkontor, läkare och apotek. Guld strömmade om somrarna in i byn, och det var sagan om Guldpuddran som kunde göra guld.

Hovjuveleraren Christian Hammer vilken också verkade som teaterdirektör och regissör, ropade in marken vid Furusund i skärgården sydost om Norrtälje på auktion år 1883. Där skapade han en populär badort. Strindberg vistades några somrar på Furusund och här lär han ha inspirerats till sagan om Guldpuddran. Den "rike mannen" som nämns är Hammer och det lär också i verkligheten ha varit besvärligt med vattenförsörjningen. Hammer har själv gett ut: *Furusund – En vägledning för bad- och sommargäster samt tillfälliga besökande på Furusund*.

Från: *Bilder ur Nordens Flora På grundvalen af Palmstruchs "Svensk Botanik" af C. A. M. Lindman Band II (1905).*

Johan Wilhelm Palmstruch (1770 - 1811) var militär, naturforskare och gravör.

Ur: Parnassglimtar. 18 svenska lyriker i urval - för skolornas bruk sammanställt av en av de 18 (1931)

Karin Boye: Vatten

Vatten är en underlig saft
en sällsam smak det bär.
Allt förmår den av egen kraft
som bara vatten förtär.

Kanske talade valan* sant,
att djupast i visdomsbrunnen
ödet syns lik en offrad slant
när man dricker med munnen.

Aldrig jag druckit vatten än
men spritter ibland om natten
ur drömmen – och ingen är skön som den:
”nu dricker jag vatten!”

* Valan är i den isländska sagan benämningen på en spåkvinna.

Läsaren frågar sig antagligen efter att ha läst dikten: är detta en allvarligt menad dikt, är detta verklig-
en skrivet av Karin Boye?

Bakom alla de i boken namngivna 18 svenska lyrikerna döljer sig Gunnar Beskow (1901 - 1991). Parnassglimtar är en parodi och en drift med samtida diktare. Den är illustrerad av pseudonymen Boncour, vilken sannolikt är brodern Bo Beskow (1906 - 1989). Bröderna är söner till Elsa Beskow. Gunnar Beskow var professor i geologi med inriktning på problem kring tjälen. Han var också författare och en tid ordförande i Sveriges Författarförening.

Foto Anders Hult

Springkällan i Rättvik.

Vattnet har flödat här sedan år 1869 då man borrade efter olja i området. Olja fann man inte men i stället sprutade vattnet fram när man nådde en starkt vattenförande spricka på cirka 80 meters djup.

Ur Hjalmar Söderberg: Doktor Glas (1905)

I ett sommarhett Stockholm föresätter sig läkaren Tycho Gabriel Glas att ta livet av hustruplågaren pastor Gregorius. Det som en gång hade börjat som en abstrakt tanke, verkställer han nu slutligen. Gregorius möter döden vid en vattenkiosk invid Jakobs kyrka i Stockholm.

.... jag satte mig i alla fall i en av sofforna under de stora träden invid kyrkogårdsmuren för att dricka ett glas vichyvatten medan jag ögnade igenom mitt Aftonblad. Jag hade knappt vecklat upp det och fäst ögonen på den stående fetstilsrubriken: Dreyfusaffären – förrän jag hörde tunga knastrande steg i sanden, och pastor Gregorius stod framför mig.

- Se doktorn, god dag, god dag. Får jag lov att slå mig ner? Jag tänkte dricka ett litet glas vichyvatten före middagen. Det kan väl inte vara farligt för hjärtat?

- Ja, kolsyran är ju inte bra, svarade jag, men ett litet glas någon gång kan inte göra stor skada. Hur står det till efter badsejournen?

- Mycket bra. Jag tror att den har blivit mig riktigt bra. Jag sökte doktorn för några dagar sen, i torsdags tror jag det var, men jag kom för sent. Doktorn var utgången.

Jag svarade, att jag oftast brukar kunna träffas även en eller annan halvtimme efter mottagningstidens slut, men att jag den dagen tyvärr hade blivit tvungen att gå ut litet tidigare än vanligt. Jag bad honom komma i morgon. Han visste inte om han hade tid, men han skulle försöka.

- Det är vackert i Porla, sade han.

(Det är fult i Porla. Men Gregorius är som stadsbo van att alltid finna "landet" vackert, hur det än ser ut. Dessutom hade han betalat och ville till det yttersta ha valuta för sina pengar. Därför fann han det vackert.)

- Ja, svarade jag, det är ganska vackert i Porla. Fast mindre vackert än på de flesta andra ställen.

- Ronneby är kanske vackrare, medgav han. Men det är ju så lång och dyr resa.

En halvvuxen flicka serverade vattnet, två små kvartsbuteljer.

Plötsligt fick jag en ingivelse. Eftersom det ändå måste ske: - varför inte här? Varför inte nu? Jag såg mig omkring. Det fanns ingen i närheten just nu. Vid ett bord långt borta suto tre gamla herrar, av vilka jag kände en, en pensionerad gammal ryttmästare; men de pratade högt med varandra och talade om historier och skratade och kunde icke höra vad vi sade eller se vad vi gjorde. En liten smutsig och barfota flickunge tassade fram till och bjöd ut blommor, vi skakade på huvudena, och hon försvann lika tyst. Framför oss låg torgets sandplan nästan tom i den sena middagstimmen. Från hörnet vid kyrkan sneddade då och då en fotgängare ned mot östra allén. En varm sensommarsol förgyllde Dramatiska teaterns gamla gula fasad mellan lindarna. På trottoaren stod teaterns direktör och pratade med regissören. Avståndet gjorde dem till miniatyrer, vilkas linjespel blott ett öga som kände dem förut kunde uppfatta och tolka. Regissören röjdes av sin röda fez, som blev till en liten gnista i solen, direktören av dessa delikata handrörelser som tycktes säga: ja, herre gud, var sak har två sidor! Jag kände mig övertygad om att det var något i den vägen han sade, jag såg den lätta axelryckningen, jag tyckte mig höra tonfallet. Och jag tilllämpade orden på mig och mitt. Ja, var sak har två sidor. Men man må aldrig så väl ha ögonen öppna för dem bägge, man måste dock till sist välja den ena. Och jag hade för länge sedan gjort mitt val.

Jag tog upp urboetten med pillerna ur västfickan, tog ett piller mellan tummen och pekfingret, vände mig litet åt sidan och låtsades taga in det. Så tog jag en klunk ur

mitt vattenglas liksom för att skölja mer det. Pastorn blev strax intresserad:

- Jag tror doktorn medicinerar? sade han.

- Ja, svarade jag. Vi har dåliga hjärtan lite var. Mitt är inte heller som det skall vara. Det kommer sig av att jag röker för mycket. Kunde jag bara lägga bort att röka, skulle jag aldrig behöva den här smörjan. Det här är ett tämligen nytt medel; jag har sett det mycket rekommenderat i tyska facktidsskrifter, men jag ville gärna pröva det på mig själv innan jag använde det i min praktik. Nu har jag hållit på med det i över en månad, och jag har funnit det utmärkt. Man tar ett piller en stund före middagen; det hindrar ”matfebern”, den där oron och hjärklappningen strax efter måltiden. Får jag lov?

Jag räckte honom dosan med locket uppslaget och vänt så, att han icke kunde se att det var en urtavla; det skulle ha kunnat ge honom stoff till onödiga frågor och prat.

- Jag tackar, sade han.

- Jag kan skriva ett recept på dem i morgon, tillade jag.

Han tog ett piller utan vidare frågor och svalde ned det med en klunk vatten. Jag tyckte att mitt hjärta stod stilla. Jag stirrade rätt framför mig. Torget låg tomt och öken-torrt. En ståtlig poliskonstapel gick lång-

samt förbi, stannade, knäppte med fingrarna bort ett dammkorn från sin välborstade syrtut och fortsatte sin rond. Solen sken alltjämt lika varmt och gult på Dramatiska teaterns vägg. Direktören gjorde nu en gest som han sällan använder, den judiska gesten med utvända händer, affärsmannens gest som betyder: jag vänder insidan ut, jag döljer ingenting, jag lägger korten på bordet. Och den röda fezen nickade två gånger.

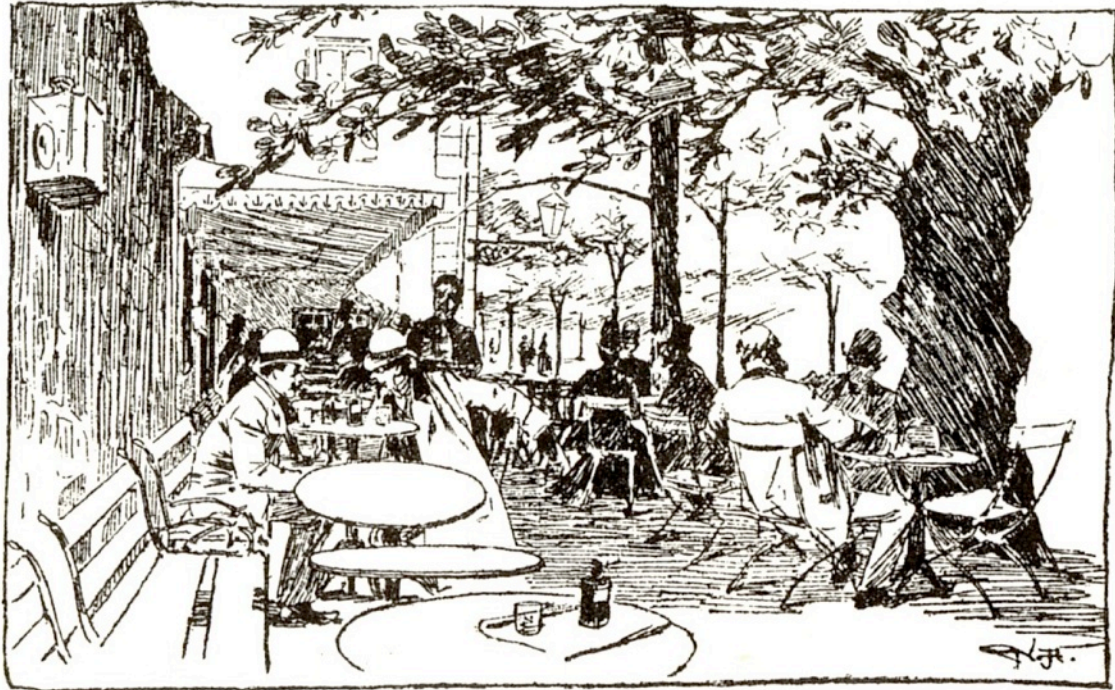
- Den här vattenbutiken är gammal, sade pastorn. Det är visst den äldsta i sitt slag i Stockholm.

- Ja, svarade jag utan att vända på huvudet, den är gammal.

Klockan slog tre kvart på fem i Jakobs kyrka.

Jag tog mekaniskt upp min klocka för att se efter om den gick rätt, men min hand fumlade och darrade så att jag tappade klockan i marken och glaset gick sönder. Då jag böjde mig ned för att ta upp den, såg jag att det låg ett piller på marken; det var det som jag nyss hade låtsats ta in. Jag trampade sönder det med min fot. I det-samma hörde jag pastorns vattenglas falla omkull på brickan. Jag ville inte se ditåt, men såg ändå hans arm falla slappt ned och hans huvud nicka till mot bröstet och de bristande ögonen vidöppna.

Doktor Glas är kanske Hjalmar Söderbergs (1869 – 1941) mest kända roman och brukar nämnas som en av våra klassiker.

Vattenbutiken där romanens doktor Glas förgiftade pastor Gregorius fanns i verkligheten. Så här såg den ut enligt Victor André (1856 – 1930). Teckningen är återgiven i Claes Lundins Nya Stockholm (1890).

Vid en källa

Johan Ludvig Runeberg, ur Samlade skrifter, första bandet. Lyriska och smärre episka dikter (1870).

Jag sitter, källa, vid din rand
Och ser på molnens tåg,
Hur, ledda af en osedd hand,
De vexla i din våg.

Der kom en sky, den log så röd,
Som rosenknoppen ler.
Farväl! Hur snart farväl den bjöd,
För att ej komma mer.

Dock, der en annan mera klar
Och strålande igen!
Ack, lika flyktig, lika snar,
Försvinner äfven den.

Nu åter en! – Den vill ej fly,
Den vandrar tungt sin stig,
Men, källa, mörk är denna sky,
Och den förmörkar dig.

Jag tänker, när jag ser dig så,
Uppå min egen själ:
Hur mången gyllne sky också
Har bjudit den farväl!

Hur mången, tung och dyster, spred
Sin djupa natt i den
Och kom hastigt, ack, men skred
Så långsamt bort igen!

Men hur' de kommit, hur' de gått,
Jag känt dem ganska väl:
De varit tomma skyar blott
I spegeln af min själ.

Och spegelns ljus och mörker skall
Likväl af dem bero! -
O källa, när blir leken all,
När får din bölja ro?

Johan Ludvig Runeberg (1804 – 1877), Finlands nationalskald är idag mest känd som författaren till Fänrik Ståls Sägner. Texten i Finlands nationalsång Vårt land utgörs av första och sista versen i den inledande dikten i Fänrik Ståls sägner.

Olaus Magnus' Historia om de nordiska folken. Ur andra boken, trettioandra kapitlet respektive trettiotredje kapitlet (1544)

Källflöden. Illustration i Olaus Magnus' Historia

Om bautastenar och källsprång

.....
Sådana voro den frejdade konung Ubbe, grundläggaren af den urgamla staden Upsala, Scarinus samt Erik m. fl. andra, hvilkas oförgätliga eftermälen man ej blott kan läsa i inskrifter på stenar, resta på berg och slätter, utan äfven får höra prisas i folkvisor och sånger, som, beledsagade af musikinstrument och dansrytmer, utföras på särskildt bemärkta orter och dagar för att till evärdliga tider hugfästa deras minne. Ty dem låg det mera om hjärtat att, sedan fred öfverallt ernåtts, låta sina landsfogdar, utom för öfning i vapnens bruk, sörja för, att rika vattenådror, som flyta fram i strida forsar, måtte till invånarnas fromma tagas i användning för drifvande af kvarnar äfvensom för byggande af nödvändiga brunnar öfverallt till allmän nytta. Därtill framkvälla på många ställen från klipporna så ymniga och rika flöden, att de, ledda

genom naturens eller konstens åtgörande, sätta i gång femton till trettio kvarnar i en lång och vacker rad, Sådana den allmänna nyttans skådespel kan man få se i den berömda Falbygden, i Västergötland, samt i det folkrika Hälsingland, såsom längre fram skall skildras i kapitlet om järnverk. Och ingalunda göres behof att från Afrikas landsända, där massor af varelser äfventyra sina lif af brist på vatten, till våra kyliga trakter inkalla erfarna män för att anordna vattenledningar, då här öfverallt finnas såväl evig snö som otaliga åar och källsprång och tillika människorna genom aktgifvande på naturen äro så skarpsynta, att de på jordytan kunna osvikligt förutsäga, huru många alnar eller fot under marken man har att gräfvä för att finna vatten, äfvensom åt hvilket håll ådrorna kröka sig och utlöpa.

Om märken för att uppleta källor

De märken man betjänar sig af för att upptäcka källådror i jorden framställas af den berömde Cassidorus i slutet af 3. boken i goterkonungen Theoderiks bref och utgöres af en friskare grönska hos örterna

och trädens resliga växt inom ett så beskaffat område. Ty en jordmån, där sött vatten ej är alltför långt borta, är städse gynnsam för utvecklande af vissa växter, såsom tåg- och säfarter, den lätta vassen, den kraftiga björnbärsbusken, det böjliga videt, den gröna aspen och andra trädslag, hvilka här uppnå större frodighet än som tillhör deras vanliga natur. Men denna konst känner äfven andra tecken, t. ex. om man vid nattens inbrott lägger torr ull på den mark, där man misstänker vattens befintlighet, och täcker den med en lerskål; finnes då vatten i närheten, så skall man följande morgon finna ullen våt. När solen blir synlig, låta också de sakförståndiga sina blickar vandra öfver terrängen, ifrigt undersökande, och när de få se en tät svärm af ytterst små flugor sväfva öfver marken, utlofva de gladeligen, att man här lätt skall finna hvad man söker. Ännu ett annat märke är, om man

ser en svag rök eller imma som en pelare höja sig ur jorden; lika högt som den stiger upp i rymden, lika djupt nere ligga så ådrorna dolda, så att det underbara inträffar, att man genom denna och andra olika iakttagelser kan förutsäga bestämda djup, på hvilka man vet sig skola finna det man åstundar. Man kan likaledes på förhand utröna vattnets smak, så att man hvarken offerar för mycket arbete på att söka efter ett kärft vatten eller försmår ett välsmakande och nödvändigt sådant. Emellertid finner man, att det vatten som flyter mot öster och söder är välsmakande och genomskinligt samt för sin mjukhet synnerligen hälsosamt. De källor som rinna mot norr och väster pröfvas vara alltför kalla och därjämte olämpliga till dryck på grund af vattnets hårdhet och grumlighet. Högt skattade och ansedda äro de personer som syssla med uppfinnande och utförande af vattenledningsarbeten, hvarigenom man kan med konstgjorda anstalter uppfordra ofantliga vattenmassor, hvilka om man vore inskränkt till naturens anordningar, ej skulle kunna bringas upp till högre belägna ställen. Därför är det sant, att "Bördor lyftas af konst, af sångmön mödorna lättas."

Flavius Magnus Aurelius Cassidorus (ca 487 – ca 580) tjänstgjorde hos kejsar Theoderik i Ravenna, han grundade också ett kloster. Här skrev han ned goternas historia. Theoderik – Tjodrik den dristige (475 – 526) - var gotisk kejsare i delar av Italien. Theoderik omtalas på runstenen i Rök.

Olaus Magnus (1490 – 1557) var kyrkoherde och verksam på uppdrag av Gustav Vasa. Han tvingades dock bryta med kungen i samband med reformationen. Så småningom bosatte han sig i Italien och kom av påven att utnämnas till den då omöjliga sysslan som svensk katolsk ärkebiskop. Hans intressanta Historia om de nordiska folken som utgavs år 1544, översattes inte till svenska förrän i början av 1900-talet.

Vattenuppföring å kongl. slottet år 1860

Text och bild i Illustrerad Tidning 1860.

På inre borggården finnes en plan af huggen sten med tvenne af jernluckor täckta öppningar, som leda till ett underjordiskt hvalf med stengolf och hvartill en jerntrappa leder. På midten af hvalfrummets golf öppnar sig en brunn, som, stenmurad ända till botten, har ett djup af 60 fot [17,8 m], räknade från borggårdens yta. Ut i denna brunn funnos förr 2 pumpstockar af trä, förfallna och obrukbara. Fabrikören, mekanikus Bergström, som utfört gasbelysningen med flera arbeten inom kongl. slottet, uppdrogs då att förfärdiga och i nämnda brunn insätta det af honom för nämnde ändamål konstruerade uppföringsverk, som närstående ritning utvisar. Hela uppföringsverket är af jern och sjelfva brunnsöppningen täckt med en inmurad plan af gjutet jern med 2 luckor, för den händelse man behöfver nedgå i brunnen. På denna plan hvilar en dubbel lagerbock, hvaruti den öfre balansen med sina armar är lagrad och rör sig. Från denna balans nedgå 2 länkstänger af smidt jern, hvardera sammansatt af 4 stänger. Nere i brunnen och på ett afstånd af 11 fot [3,3 m] öfver vattenytan är inmuradt ett fundament eller en brygga af gjutet jern, uppbärande de båda pumpcylindrarna med deras kärnor

af metall, äfvensom ventilhuset och den derunder lagrade balansen, på hvilken rörelsen öfverföres genom ofvannämnda länkstänger. Emellan denna balans' ändtappar och dess midtelaxel äro 2 bultar anbragta, genom hvilka pumpkannornas pistonger förenas med balansen. Från det öfverliggande ventilhuset nedgår sugröret med sin silapparat i vattnet, och från ventilhusets öfre del uppgår stigröret, hvilket liksom sugröret, är af valsad koppar. När stigröret uppkommit till brunns-hvalfvet, grenar det sig i 2 armar, hvaraderas mynning försedd med en skrufmuff, vid hvilken 2 stora slangar af vulkaniserad kautschuk med sina utkastare kunna anskrufvas och uppföras till borggårdens plan och tillbringare. Verket, pumpadt af 6 à 8 man, uppfördrar 100 kannor [260 l] i minuten eller 6,000 i timman, men kan ögonblickligen förändras i sin hela effekt när det pumpas af 16 man, då det gifver 240 kannor [630 l] i minuten eller 14,400 kannor i timman. Vattentillgången i brunnen förminskas ej genom längre fortsatt uppföring, efter hvad man af anställda försök kunnat utröna. Så väl uti brunns-hvalfvet, der arbetsmanskaper placeras, som ända ner i sjelfva brunnen är gaslysning anbragt.

Illustrerad tidning gavs ut under åren 1855 – 1867. Innehållet utgjordes av litterära uppsatser, politiska översikter m.m. Den ovanstående beskrivningen av brunnen på slottet var nog lika svårbegriplig för dåtidens läsare som för oss. Tidningen i övrigt var mer lättläst. Intressant är pumpens stora kapacitet på upp till 630 l/min vid en insats av 16 man. Troligen ville man försäkra sig om en stor vattentillgång i händelse av brand.

Brunnen finns ännu kvar men är inte tillgänglig för besök. Platsen är markerad med en stjärna i stenläggningen mitt på Inre borggården.

Begraven i 53 timmar i samband med brunnsgrävning

Nils Johan Berlin: Läsebok i naturläran för Sweriges allmoge (1860).

För att visa huru farligt jordras kan blifva wid brunnars gräfning, men tillika huru underligt Gud hjälper, will jag berätta följande händelse, som icke längesedan tilldragit sig. Wid ett nyligen utflyttat hemman från Horsås by $\frac{1}{4}$ mil från staden Sköfde i Westergötland skulle en brunn gräfwä; och fastän det war på hösten och jorden war genomdränkt af regn och derföre mindre sammanhängande, så företogs arbetet likawäl. Man hade hunnit 40 fot [sv. fot: 11,9 m] ned utan att finna watten; då öfwertalades soldaten **Rask**, af Skaraborgs Regemente och Kåkinds kompani, att ensam stiga ned och gräfwa djupare. Detta gjorde han, men så snart han kommit ned, rasade jorden efter och begrafde mannen ända till midjan. Detta tilldrog sig den 25 Oktober 1848 kl. 3 eftermiddagen. Nu försökte man, att draga honom upp med ett tåg; men tåget brast, och af skakningen nedrasade ännu mera jord, så att soldaten blef begrafwen ända till hakan. Under den mörka natten kunde ingenting göras till den olyckliges räddning; men följande dagen samlades mer än hundra man för att hjälpa honom. De fordrade brunnen med bjelkar och bräder; och en wän till den begrafde Rask, en ung soldat som hette

Strand, hade mod att stiga ned i brunnen för att trösta Rask och gifwa honom litet mat och dryck till förfriskning. Men på eftermiddagen rasade ett lerlager och blef liggande likasom ett tak öfwer en del af öppningen. Ännu en natt måste sålunda Rask förblifwa ohulpen. Tidigt följande morgonen började folket arbeta på ett annat sätt; ett stycke från brunnen företogo de sig att gräfwa ett nedåt sluttande schakt och derunder bytte arbetarne om då de tröttnade, så att arbetet gick fort. Men undertiden började Rask yra och tala oredigt; ibland war han alldeles förtwiflad. Hans pastor och officerare gingo då ned till honom för att gifwa honom tröst och mod; under tiden wäntade hans hustru under bön och tårar på huru det skulle gå. Ändteligen mot klockan 8 på aftonen hade man hunnit till brunnens botten, och med största fara för dem som gräfde blef Rask uttagen. Han hade då varit begrafwen i 53 timmar; fyra timmar derefter fylldes brunnen alldeles af jordras. Rask var nu sjuk och fördes in till staden, der han sköttes intill dess han åter blef frisk. Följande söndag hölls i Sköfde kyrka tacksägelse för mannens underbara räddning.

Nils Johan Berlin (1812 – 1891) var en framstående naturforskare och kemist. Flitig skribent. Läseboeken har tryckts i flera upplagor.

Johan Browallius: Betänkande om Vattuminskningen hvaruti denna läran efter den heliga skrift, naturens lagar och förfarenheten pröfvas samt oriktig befinnes (1755)

§ 63. Om Jordens ojämnheter är Skaparens Verk eller Vattnets.

Detta visar nu oemotsägeligen, att bergen är den Allvisa och Allgoda SKAPARENS verk som jämväl erkänns av de förnuftigare vattuminskings-försvararna, men den frågan återstår, om det är rimligare att säga, det SKAPAREN velat göra sådant omedelbart som SKAPARE, eller ock genom en förordnad successiv Vattuminskning? Det finner jag väl, att Jordklotets ojämnheter hålls vid makt av den *Allsmäktige*, efter Naturens lagar; att de mesta och största berg bestå av ett solitt stenmaterial, som är ringa ändring underkastat; att väl genom jordämnen, som rinnande Vatten för med sig, sluttningarna somligstades är förändring underkastade; men att det, som i någon del skulle hindra ändamålet av vattnets cirkulation genom samma orsaker och efter samma lagar någorlunda bringas i ordning igen. Jag finner, att ock händelser, som vi anser alldeles tillfälliga, såsom jordbävningar, skyfall och dylikt, jämväl bidrar till samma ändamål; ja att ock själva Havet till ojämnheternas bibehållande, tyckes understundom till någon del flytta rum. Men att sagda så visst anlagda och oumgångliga ojämnheter på jordskorpan, fått och kunnat få sitt allmänna och första ursprung, efter nu varande Naturens lagar, genom en successiv Vattuminskning, det finner jag alldeles icke, utan tvärt om, att

dess till ojämnheternas vid makt hållande nyss för-mälda efter handen timade ändringar, ändå röja ett synnerligt och ifrån den första Jordens form olikt och åtskiljaktigt lynne. Jag håller före, att om verk, som äger så slutgiltiga märken av sin MÄSTARES finger, som i bergen finnas, kan skiljas så långt från Honom; så kan man ock med lika skäl säga, att allt annat i världen, ända till levande djur och Människan själv, är från början tillkomna efter Naturens lagar.

.....

Men, om vi ock satte detta åsido; vore det ändock inte förnuftigare att tänka sig att SKAPAREN själv fullbordat sitt verk och bragt det på en gång till den fullkomlighet som Hans avsikt har fordrat, än att anta en sats varigenom Jorden för sin mesta varelse- ses tid blir otjänlig till samma ändamål; och som jämväl skulle fordra flera insatser och handläggningar från SKAPARENS sida. Men, oss emellan sägandes, så består felet däri, att Människosläktets vetgirighet, driven av en blind högfärd, alltid far efter att spekulera ut hur SKAPAREN gjort Världen; och eftersom det är en kunskap, som oss ej är ärnad, eller kan falla på en Människa, så råkar vi i den villfarelsen, då vi jagar däref- ter, uti den ena obetänksamheten och galenskapen efter den andra.

Den så kallade Vattuminskningen – tankarna om att vattenmängden på jorden successivt minskade – var under livlig debatt på 1700-talet, särskilt från århundrades mitt och några decennier framåt. Att vattennivån i Östersjön sakta minskade kunde många vittna om, men orsakerna var ytterligt svåra att förklara med den tidens kunskaper. Några förnekade också att det var fråga om en reell vattuminskning eftersom det ansågs strida mot vad som stod i Bibeln. Jorden hade en gång översvämmats i samband med Syndafloden, därom var så gott som alla överens, men detta borde ha varit en allt för kortvarig period med hänsyn till de stora omvälvningar som man kunde påvisa. En av dem som förnekade vattuminskningen var Johan Browallius, biskop i Åbo. Han har beskrivits som ”vattuminskningens outtröttlige bekämpare”. I sin bok går han grundligt och ärligt in för att visa felaktigheter hos sina motståndare och sanningen i sina egna åsikter.

Haqvin Spegels kristna världsförklaring i form av en skapelsedikt.

Haqvin Spegel: Guds verk och vila. Urval, inledning och kommentar av Bernt Olsson (1962).

Här: om tredje dagens skapelse om havets skillnad och Jordens prydnad:

Nu vill jag kortelig till samma Gudens ära
om källor några ting, som jag har läsit lära:
Ty att uppräknat allt vad Plinius han gissar,
det är att vältra sig i stora askedyssar [möjl. självplågeri].
De undersamste som jag ser bland alla källor,
är Hammons brunn, ty han om nätterna och kvällen,
då allra kallast är, är sjukhet och kan bränna,
men mitt om dagen kan man ingen varma känna:
Ty då är han så kall som is och intet njuter
av solens heta kraft, den hon i honom skjuter.
Uti Silara är en flod, vars kraft man menar
är sådan, att om man nedkastar löv och grenar,
då kunna de med hast i hårdan flint förvandlas;
och ho begriper rätt hur detta drivs och handlas?
Än större under är att det i Skottland finnes
en sjö (men si hans namn jag ej så hastigt minnes,
som pennan löpa vill) af honom skall uppfara
en sådan dimma som så kraftig menas vara,
att träden däromkring helt rara frukter bära;
ty det är ingen nöt, ej äpple eller pära;
men små ankungar, si! man vill för visst betyga
de växa där på trä till dess de orka flyga;
och då så söka de först till sitt hemman rätta
och plaska ner i sjön; en löjlig frukt är detta!

De källor finnes och (dock efter båtsmäns sägner)
dem man en sådan kraft och egenskap tillägnar,
att de var timma rum sin smak och färg förbyta;
ja, om man smakar dem, var tand de sönderbryta.
Man må väl undra på vartill de källor dogar,
som spruta idel eld i stålblå svavellåga;
Samt häva hopetals ifrån sig många saker,
Pimpstenar och slikt mer, som man ut askan rakar.

Si, sådan läkedom den store Gud oss giver!
Si, sådant gott recept han underligen skriver!
att vi i hårda berg och jordens djupsta renor
få det som lisa kan kropp, huvud, ådrar, senor.

Slikt ger oss Tyskland nog, samt Ungern, Frankerike,
Luyck, Böhmen, Engeland, Italien desslike;
ja, Mähren, Holland med. Men skulle jag förgäta

den ädla jord, den mor som ger mig bröd att äta,
 det stora Svealand, som ock omsider visar
 att det med gammal mat nu ej allenast spisar
 de tappra knektarna, men har ock rara drycker
 åt späda kvinnfolk när dem någon krämpa trycker.
 Får Medvi taga till, får Hierne hjärnan bruka,
 man skall, med Guds hjälp, se, se margahanda sjuka
 få bot för långlig sot, den halte kryckan kasta,
 den lame hoppa kring, en blind på vägen hasta;
 en vattusiktig skall förundra sig och spörja
 vi magen svångnar så, ty han vill viger börja
 att plåstra grannen sin som har ett nesligt lyte
 av franska mässlingsärr på läppar, hals och snyte;
 ja det som rarast är, podagers undersåter,
 i vilkas ömma kropp var ledamot så låter
 att döden ömkar dem; de skola i de brunnar
 som Sverge ger oss nu med mycket glada munnar
 sitt dricka sundhets skål; och när de vattnet njuta
 i stilla nykterhet, behöver ingen tjuta
 att senan varder styv, att ruttna bloden tjocknar,
 att benen krympa sig, att ögnaluset slocknar.
 Jag lämnar alltså dem det hälsovattnet klara
 Och vill nu se vad gott på jorden månne vara.

Cajus Plinius (23 – 79) romersk ämbetsman och naturforskare. Hammon – idag Hamat Gader - vid Golanhöjderna, var redan för 2000 år sedan känd för sina varma källor. Svång: mager, franska mässlingsärr: spåren av venerisk sjukdom, podager: en form av gikt.

Haqvin Spegel (1645 – 1714) var ärkebiskop och är en av Sveriges stora psalmdiktare. I sitt poetiska verk *Gudz werck och hwila* på 11 000 verser (första upplagan 1685) skildrar han skapelsehistorien. Han gav också ut en *Swensk Ordabook* (1712). Spegel var förr välkänd genom sina psalmer och skapelsedikten Guds verk och vila. Parentetiskt kan också nämnas att verket nämns i August Strindbergs *Röda Rummet* (1879):

.....

- Nå! Herrn kan skriva svenskt, jag tror nog det! Herrn känner också vår litteratur bättre än jag gör! - Nå. Gott! Jag har fått en idé! Jag har hört att det finnes, stora, sköna andliga författare långt bort i tiden, under Gustav Eriksson eller hans dotter Kristin; nå, ja lika gott. Jag erinrar en, som har ett stort, mycket stort namn, som skrivit ett stort versstycke om Guds skapade verk, tror jag! Håkan heter han i förnamn!

- Haquin Spegel, menar herr Smith! Guds verk och vila.

- Ja, så! Nå! Jag har tänkt giva ut den! Vårt folk trängtar efter religion i våra dagar; jag har märkt det; och man måste giva dem något. Jag har visserligen nog givit dem förut av den Herman Franke och Arndt men den stora Stiftelsen kan sälja billigare än jag och nu vill jag giva något gott, för gott pris. Vill herrn antaga den saken!

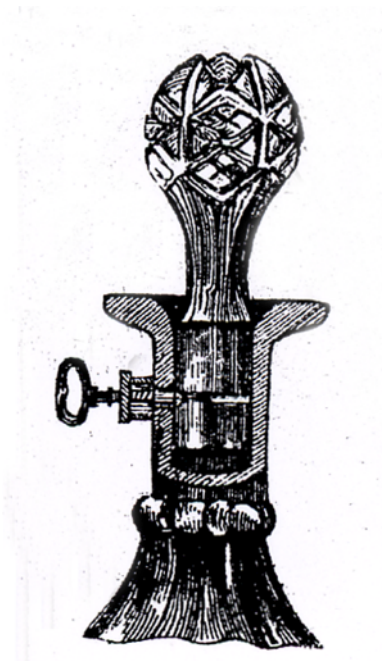
- Jag vet icke vad mitt åliggande blir då det bara är fråga om en omtryckning, svarade Falk, som icke vågade säga nej.

.....

Nyttiga karafiner

Illustrerad Tidning 1859.

Med glasproppar försedda karafiner, vilka innehålla antingen farligt eller välsmakande fluidium, äro ofta utsatta för nyfikenhet och snatteri. För att förekomma alla dylika angrepp, har man nu uttänkt ett sätt, som på en gång är enkelt och sinnrikt. Man borrar nemligen ett hål i karafinhalsen och insticker deri ett litet fint messingsrör, i hvilket sitter ett stift, som medelst en spiralfjeder intränger i karafinhalsen äfvensom i proppen, i hvilken äfven är slipat ett hål. En nyckel, som går an att skrufva, är fästad vid sjelfva röret och det är med dess tillhjälp som stiftet drages ut ur karafinen, när den skall öppnas.

Till Nybro! Till Nybro!

Tidningen Barometern 1883-06-21. Återgiven av Holmér Gunnel: Nybro Brunn och Badanstalt 1883 – 1949 (1980).

Är du sorgsen min vän?
Har du liktornen stött?
På din lefnadsstig, knagglig och svår?
Rider Gikten dig än?
Stöter näsan i rött?
Och i grått ditt tunnsådda hår?
Dröj då ej en sekund,
Packa in och kom hit.
Här finns hjälp för det der, må du tro!
Du blir glad, du blir sund,
Får en hisklig aptit
Och blir menska igen – i Nybro!

Arme broder, som går
Stödd vid kryckan så nött,
Skynda hit, medan du än kan!
Du en helsodryck får
Och ej mer lefnadstrött,
Kryckan din kan du slänga för f-n.
Och när hemåt du far,
Frisk till själ och till kropp,
Cancan dansar du då i kupéen
Skriker sen till enhvar:
Kors, för tusan res opp
Till Nybro, der jag fått nya ben.

Unga mö med en kind
Blek af – ja, hvad vet jag -,
'Allra kärestan' kanske bedrog!
Kom blott hit, och med vind
Flyr din sorg på en dag
Och din kind säkert rosor får nog.
Du blir vacker, blir fet,
(så der lagom förstås)
Och för friare får du ej ro;
Afvundsjukan blir het,
Din 'väninna' förgås!
Ty hon 'drack inte brunn' i Nybro

Till Nybro! Till Nybro!
Skynden hit hvar och en!
Kom och smaka vårt lifselixir!
Doft af tallskogen. O!
Hvilken 'badhuspark' se'n!
Och hos Richter, sån't ypperligt bier –
Sist, Välkomna till Er,
Som re'n anlända hit,
Söken helsa! Jag hoppas för visst.
Han Er alla den ger,
Sätten dertill blott lit! –
För hvar brunnsgäst nu bugar sig.

Kvist

Nybro som ligger ca 3 mil väster om Kalmar var kuranstalt under åren 1883 – 1949.

Vid Ramlösa

Jonas Carl Linnerhjelm: Bref under resor i Sverige (1797).

Nära *Ramlösa*, dit vi togo vår kosa, är vid *Rös* by marken besynnerligt delad i kullar, mellan hvilka vägen leder sig. Till en stor del äro de bebyggda samt mycket planterade med pilar. Täckhet alstras af dessa brytningar och denna omvexling, i ett land, der platta scener oupphörligen trötat ögat. Vid *Ramlösa* börjar ekar pryda fältet; och omkring surbrunnen, der marken är bruten i höjder och dälдер, har naturen och konsten förenat sig att tilldana den täckaste lund. Nie större och mindre byggningar äro uppförde för brunnsgästerne på en höjd, hvarifrån man njuter en lika intagande som präktig utsigt öfver Sundet och till Danska landet. Stor och rik är denna syn. Öfver en vid sträcka land, der *Helsingborgs* stad hvilat vid foten af den höjd, som det höga tornet *Kärnan* kröner, synes det segelfulla *Öresund*, utbredande sig åt ömse sidor. Selandes vackra strand, dess varierade fält, dess många lustgårdar, en del lustslott, *Köpenhamn* och *Helsingör*, samt det hotande *Kroneborg* med sina resliga torn och spetsar, lyste öfver detta rika vattenfält och formerade en skön utsigt. I dälden nedanför ligger brunnshuset, hvilket på sin främsta ända har en peristil med fyra kolonner. Denna byggnad utgör brunnsal och några andra rum. Vid dess ända är en liten instängd plan, der helsokällan faller ur klippan. Den rinner oupphörligt vid foten af ett tvärbrant berg, som genom källans

jernhaltighet fått en gul färg af ockra, och som upptill bär höga löfträn, hvilka fälla skugga och svalka öfver Brunnen och det frodiga gräs, som betäcker deras rötter, och blandadt med mossornas refvor, sänker sig nedåt klippan. Likasom ur ett altare faller källan, eller genom ett rör i den niche, som på altaret är murad. Fredad och helgad är derföre denna källa, ett evigt flytande ursprung till helsa. En stor lund, behaglig både genom sina träns reslighet och deras fria växt, eller en viss vildhet, omgifver brunnshuset och sträcker sig öfver de angränsande kullarne lik en skog, vördigt och ljuft. Genom den leda sig åtskilliga promenadvägar eller stigar, slingrande uppföre kullarna i fullt lugn, till omvexlande och skuggrika promenader för brunnsgästerne. På en liten gräsplan, vid den körväg som genomskär dälden, står ännu den Runsten, som framl. Hof-Intendenten Baron *Hårleman* lät resa med Svensk inskription af runor.

Men man kommer snart ur denna så verkligt vackra lund och nalkas *Ramlösa* by, som fordom lär, utom *Helsingborgs* stad, utgjort det enda, men ett klen och beklagligt tillhåll eller boning för brunnsgästerna. Der efter öfverreser man åter mindre hyggliga marker, dem ögat nästan förgäter att blifva varse, emedan Sundets skönhet jemt är framför dess blickar.

[Peristil/peristyl: plats med kolonner.]

Jonas Carl Linnerhielm (1758-1829) var författare, miniatyrmålare, tecknare och etsare, därtill ledamot av konstakademien och kansliråd. Han anses med ”*Bref under resor i Sverige*” (1797), ha skrivit den första svenska reseberättelsen avsedd för nöjesresenärer. Han har också gett ut ”*Bref under nya resor i Sverige*” (1806) och ”*Bref under senare resor i Sverige*” (1816).

Ur: Jonas Carl Linnerhjelm: *Bref under resor i Sverige* (1797).

Brunnsdrickningens välgörande inverkan

Sundhets- Collegii underdåniga berättelse om medicinalverket i riket 1852 (1854).

Porla har under året begagnats af 425 sjuklingar af hvilka 131 voro behäftade med underlifskrämpor, 136 med rheumatiska åkommor, 59 med nervösa sjukdomslidanden, 29 med bleksot, 38 med skrofler [vanligen en form av tuberkulos], 7 med masksjukdom och 5 med frossa [malaria] m.m. De fleste hafva rönt välgörande verkan af kuren. Af de med binnikemask besvärade blef den ena efter 3 veckors brunnsdrickning af med en stor kylsa af mask och befann sig sedan serdeles väl.

Nästan årligen ankomma till brunnen flere behäftade med gamla, ofta recidiverade [återkommande] frossor, hvilka alltid befinna sig väl af brunnen; äfven sådana som frusit öfver ett års tid, vid sin ankomst till brunnen varit betydligt försvagade och hos hvilka frossan under brunnskuren recividerat, hafva af brunnsdrickningen befunnit sig serdeles väl och alla hafva lemnat brunnen friske och förblifvit befriade från sin sjukdom.

Provinsial- och stadsläkarna sände årliga rapporter till Kungliga Medicinalstyrelsen om hälsoläget i sina respektive distrikt. Enligt en uppsats i *Svensk Medicinhistorisk Tidskrift* för år 2005, varierade ambitionsnivån för rapporteringen betydligt. I allmänhet var rapporterna fylligare just efter tillträddet av tjänsten varefter de blev alltmer knapphändiga.

Rapporterna skulle följa en ganska omfattande mall för att täcka in medborgarnas hälsotillstånd. Här ingick bland annat resultaten av kurer vid hälsobrunnarna.

Vattenkur från 1500-talet mot giktens vedervärdigheter

Olaus Magnus: Historia om de Nordiska folken. Sextonde boken, femtioandra kapitlet.

.....
Ohyggliga spår lämnar sjukdomen efter sig, när den drager sin kos, och efter barbarers sed fasthåller den med våldets alla medel under sin domvärjo den boning, den eröfrat i människokroppen, på det att icke till äfventyrs dess fiende hälsan må fördrista sig att intränga dit, där den grymma en gång begynt sin framfart. Vål månne det för alla och synnerligast för dem, som varit berömliga i vapenlek, synas vara en bitter lott, när deras kraftiga lemmar sålunda vekna under krankhetens förtärande inverkan och de, som aldrig kunde besegras af yttre fiender, i stället duka under för en inre hemsökelse. Ja, tungt är det för en tapper man att så lefva, att han icke ens kan fullständigt dö. – Nyttje man då först och främst lindrande vattudryck och där

näst de varma badens uttorkande kraft. På så sätt bör den hårdnackade sjukdomen kunna bemästras, i det att å ena sidan de inre delarna varda renade genom den ymniga vätskan, å andra sidan de yttre frigöras genom den dragande kraften. Så kommer det onda liksom mellan två eldar och varder äntligen öfvervunnet. Må man uppskatta vattnets gåfva, som är oss förlänad af Försynen. Mot denna människosläktets förgörerska är oss ett godt skyddsmedel gifvet i baden. Hon, som icke en tidrymd af tio runda år, icke tusen hälsodrycker mäktat kväsa, hon drifves på flykten af den ljufliga vattenkuren. Det är de Bormiska hälsokärlorna denne författare omtalar såsom ägande en uttorkande kraft; och framvälla de i närheten af staden Ticino.

Ticino är en region i Schweiz.

Vattenuppföring och vitriolframställning vid Falu gruva år 1797

Jonas Carl Linnerhjelm: Brev under resor i Sverige. Valda samt med inledning försedda av Harald Schiller (1932).

Vid gruvan äro två vattenuppföringsmaskiner, vilkas vattenhjul äro av 22 alnars [13 m] diameter, men drivas med lika litet vatten, som den minsta skvaltkvarn. Den ena är i Kon. Fredriks schakt och den andra i Wredes schakt. Den senare uppför vattnet både ur Wredes gruva och Nils Månssons gruva, varefter vattnet förenas i en reservoir med det från K. Fredriks schakt, och vidare uppdrives till Vitriol Gradverket. Samma hjul, som i Wredes schakt driver Vattenuppföringen, driver även malm-tunnorna. Gradverket, som nyss nämndes, är en hög byggnad av läkten, varpå björkris hänges helt tjockt, och på vilket det vatten, som genom pumparna blivit uppfört ur gruvorna, faller och silar sig igenom, samt flera gånger av samma maskiner uppumpas att många resor rinna genom björkriset, varpå man finner vitriol [i huvudsak kopparsulfat] börja kristallisera sig. Sedan vattnet på detta sätt genomrunnit och nedfallit i stora lådor, föres det genom rännor till vitriolbruket, där det kokas i blypannor och därefter rinner ned i en avkylningslår, samt vidare till kristalliseringsgroparna, där det på pinnar fäster sig likasom alun vid alunbruken. När vi betraktat denna inrättning, gingo vi ett stycke ned i Lovisa Stöten eller öppningen av Lovisa Ulricas gruva. Blott några trappsteg ned finner man en tavla som bär vår Konungs chiffer, och utmärker stället där Hans Maj:t vid nio års ålder stannade, då dess höga föräldrar gingo vidare ned, till dess de mörka gångarna begynnas, å vilket ställe även ses en tavla med K. Adolph Fredrics och Drottning Lovisa Ulricas namn. När vår nu regerande konung år 1768 var i Falun, gick han ännu något djupare och skrev då sitt namn på klippan, vilket genast förgylldes, och, ävensom de

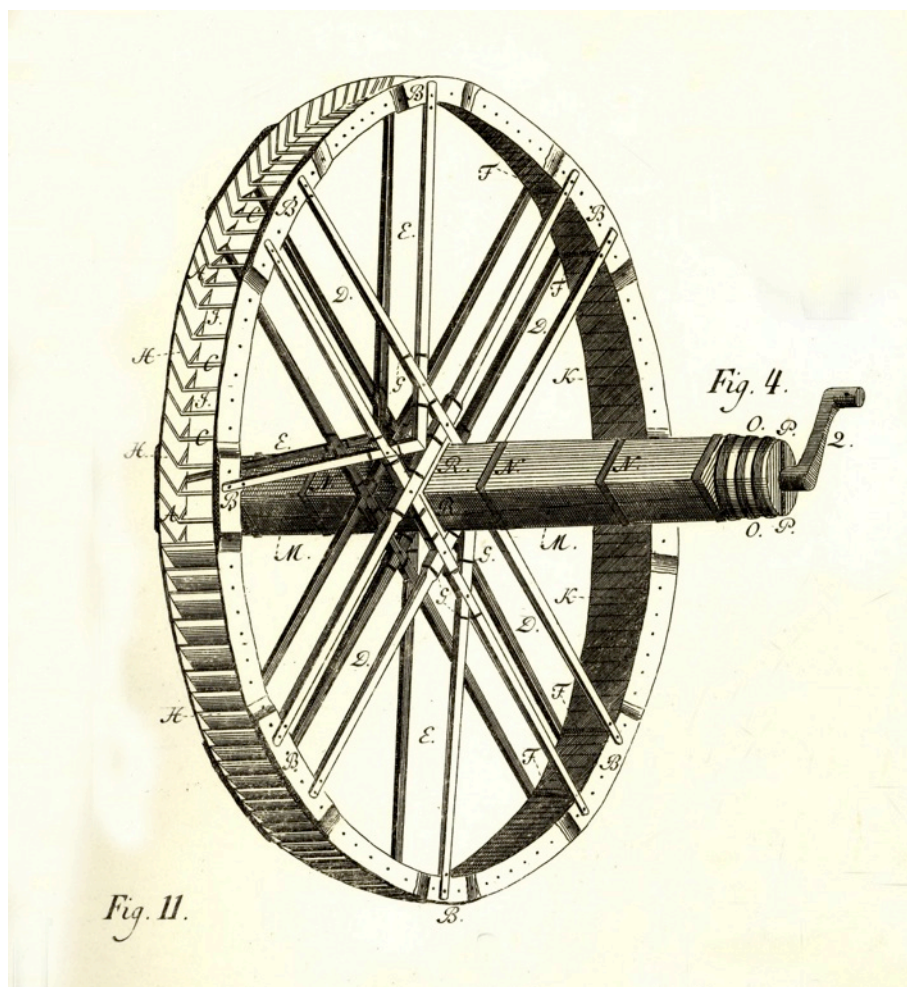
förenämnda Kungl. Personernas chiffer, är med glas förvarat, På botten av Stöten låg ännu tjock is.

.....

Vid ingången till Stöten in i själva berget, är byggt likasom ett litet hus eller stuga varigenom man passerar. Här tände vi våra blyss; och föreställ Dig nu likasom några svarta spökelser, som med sprakande facklor i handen genomvandra klippornas ohyggliga gömmor, träda på slippriga stigar ned till djupet, och med avgrunder vid sin sida, kröka sig mellan bergskrevor utan annan säkerhet för sitt liv, utom Försynens skydd, än en planka eller en sviktande ledstång. Så nedstego vi beständigt djupare och djupare på smutsiga och halkiga trappor, och besökte under vägen flera arbetsorter. Malmen antingen spränges ur berget på vanligt sätt, eller ock göras stora eldar utmed bergsväggarna, varigenom de brista sönder, Denna tillställning, eller att ved upplägges utmed klippan, kallas tillmakning, och sådant sker gemenligen var lördag, som då kallas osedygn. Som det just nu var lördag, voro och flera tillmakningar färdiga att påtändas eller stickas på, som det här heter. Men på Herr Markscheiderns order fick ingen påstickning ske, förr än vi skulle gå upp igen, emedan gruvan eljest blir så uppfylld med olidelig rök, att man oundvikligen blir förkvävd. Därföre avstannar allt arbete om osedyggen, och på flera dagar därefter hinner ej gruvan bli fri från röken. Luften var ock nu på somliga ställen ganska het och så tjock, att blossen knappt kunde brinna; på andra åter ganska kall, och det drog somligstädes så starkt, att blossen nära blåst ut, och att dörarna i gruvegångarna länge flämtade och slamrade, sedan man gått igenom. I den del gångar hade man varit nödsakad att, till

förekommande av ras, understödja klipporna både upptill och på sidorna med trästolpar och bjälkar, vilket kallas stollar.

Andra gånger voro murade med tegel för samma orsak.

Sven Rinman: Bergwerkslexikon. Första delen 1788, andra delen 1789.

Sådana vattenhjul som Linnerhjelm har nämnt på föregående sida avbildades några år tidigare (1789) av Sven Rinman: "Härmed förstås sådane hjul, som omdrivvas af vatten och kunna leda sin verkan til mångfaldiga rörelser vid grufvor och bergverk." "För vattenkonster och spel, hvarvid fordras mycken styrka, men mindre hastighet, göras vattenhjulen höga, eller af en stor diameter, och som vid deras sammansättning förekomma åtskillige konstord, hvilka äro gemensamme merendels vid alla andre vattuhjuls byggnader, så kunna de här uttydas med tillhjälp af hosgående ritningar Tab. XXXII."

Sven Rinman (1720 – 1792) gjorde stora praktiska insatser för utvecklingen av bergshanteringen. Han var en ansedd forskare och författare inom bergsvetenskapen.

Järnets nytta t. ex. vid hälsobrunnarna har urgamla traditioner

John Lindgren: Läkemedelsnamn, Ordförklaring och historik (1918), faksimilupplaga 1986.

.....
Intet läkemedel har ett så vidsträckt bruk som järnet, o. dess anseende har ingalunda minskats, utan i stället ökats, sedan den tid, då det för sin outhärlighet o. läkekraft prisades i den gamla latinska sentensen: *nescit artem, qui nescit martem*, den känner icke (läke-)konsten, som icke känner järnet.

.....-

Järnets första användande ss. Läkemedel förlägges af sagan till förhistorisk tid. Den berättar näml., att IHPICLES botades för impotens gm. järnrost, afskrapadt från en knif, som en längre tid lämnats inhuggen i en ek. Järnrosten blandades med vin o. intogs under 10 dagar. Efter denna kur fick han af sin gemål tre söner tätt efter hvarandra. Denne IPHICLES var furste af Tessalien och medföljde på argonauternas tåg.

.....

Sinnebild af järnet från 17:de årh.
(PETERS).
(Krigsguden Mars med planeten Mars' tecken i handen).

Ifikles var tvillingbror till Herakles (han med stoderna). Argonauterna skulle under ledning av Jason erövra "det gyllene skinnet" från en drake. Tessalien är ett landskap i Grekland. Järnrikt vatten kallades ofta martialiskt efter guden Mars.

ARSENIK-JÄRNVATTEN

Innehåller, enl.
Kongl. Kon-
cession den 3
Nov. 1899, fem
centigram arse-
niksyrlighet —
As₂O₃ — **SIFT**
på en liter na-
turligt Rindö
järnvatten
— FeO, CO₂ —

Användes
enligt läkares
föreskrift.

Flaskan
förvaras lig-
gande.

RINDÖ BRUNN, BAD & SANATORIUM.

Kontrollant: Dr K. G. KUVLESTJERNA. — Föreståndare: Apotekaren KARL NIKLASSON.
Förordnade af Kongl. Medicinalstyrelsen.

Allting flyter enligt Ovidius

Ovidius' Metamorfoser.

Men då jag nu farit ut på oändliga vatten och seglen svälla för vinden, så vet, att det inte finns något beständigt. Allting flyter, och varje gestalt blir till för att ändras. Till och med tiden rinner förbi under ständig förändring liksom en flod. Ty floden kan ej sluta upp med att rinna, tiden ej med att fly. Lik-

som vågorna jaga varandra - varje våg jagas undan av en och jagar en annan så flyga tidevarv också förbi och följa varandra, alltid nya, ty det, som har gått, är lämnat bakom oss, det, som ej varit blir till, och sekunderna vika för nya.

Ovidius skrev sina Metamorfoser [förvandlingar, omvandlingar] omkring Kristi födelse innan han blev förvisad från Rom till Svarta Havet. Orsaken till förvisningen lär ha varit att hans intresse för erotiskt författarskap hade blivit för starkt för romarna.

Vykort från en brunn nära Uranienborg på Ven. Början av 1900-talet.

Sammanställningar av litteratur kring hälsobrunnar, källor och hydrogeologi

Anders Eriksson och Monica Löwén har för Akademin för de friska källorna (Källakademin) utarbetat en grundlig och till betydande del kommenterad förteckning över litteratur med koppling till källor, hälsobrunnar och närliggande ämnesområden. Se www.kallakademin.se gå vidare till *Mer om Källor, Litteratur, Litteraturlista*.

För den som ytterligare vill vidga sina vyer inom det hydrogeologiska området finns en omfattande svensk hydrogeologisk bibliografi och en sammanställning av den historiska utvecklingen inom hydrogeologin utarbetad av Chester Svensson. Sök *Svensk hydrogeologisk biografi 1700-1799* på nätet.

Register

Namn

Adam av Bremen	7	Lenngren Anna Maria	38
Acerbi Joseph	25	Lindeberg Anders	26
Akrelus Fredrik	9	Lindgren John	78
Andrén Victor	60	Lindman Carl. Axel. Magnus.	55
Apotekarnes	36	von Linné Carl	20, 21
Bergman Hjalmar	51	Linnerhjelm Carl	72, 73, 76
Bergman Torbern	9	Löwén Monica	82
Bergstrand Carl Martin	33	Magnus Olaus	62, 63, 75
Berlin Nils Johan	66	Malén Emanuel	Omslagsbild
Beskow Gunnar	56	Mellin Gustaf Henrik	11
Berzelius Jöns Jakob	36	Moberg Vilhelm	16
Bibeln	29, 30	Mörner Hjalmar	39
Browallius Johan	67	Nilsson Karl	36
Cederöth Sigvard	15	Nordisk Familjebok (Uggleupplagan)	4
Cowper William	42	Olaus Petri	5
von Dardel Fritz	22	Ovidius	80
Delfi	4	Palmstruch Johan Wilhelm	55
Doré Gustave	31	Phippen F.	19
Ehrenborg – Posse Betty	42	Psalmboken	42
Eriksson Anders	82	Richert Josef Gabriel	45
Fallström Daniel	28	Rinman Sven	77
Gillberg Jacob	43	Rubenius Petrus	32
Hammer Christian	55	Rudbeck Olof d.ä.	6, 7
Hallbeck C.S.	23	Runeberg Johan Ludvig	61
Hedin Sven Anders	24, 36	Setterlind Bo	40
Heyne Johan Christian	36	Skrage Samuel	44
Hiärne Urban	12 - 14	Slagrutan	18
Hofberg Herman	48	Skötkonung Olof	50
Horatius	4	Smith Jonn	39
Hwasser Israël	24	Spegel Haqvin	68
Högbom A. G.	18	Strindberg August	52 - 55, 69
Jesus	30, 31	Svensson Chester	82
Kullborg Johan August	28	Söderberg Hjalmar	58
Källkult	4	Welanders Johan	43
Laurentius Petri	5	Zorn Anders	17
de Le Lorrain	19	Wallerius Johan Gottschalk	8, 9, 24

Platser

Adolfsberg utanför Örebro	51	Sankt Olofs kyrka och källa	34
Bormiska källor	75	Sankt Sigfrids källa	4
Esta källa	14	Sankt Thores källa	5
Dalby kyrka, Skåne	5	Skalunda	48
Falu gruva	76	Skofteby källa (etikett mineralvatten)	37
Furusund	55	Skövde trakten Horsås	66
Fyrislund	15	Stockholm, invid Jakobs kyrka	58
Gnista källa	15	Stockholm, Kungliga slottet	64, 65
Gamla Uppsala	6, 7	Stockholm, Mynttorget	25
Helga tors källa, Skatelöv	5	Storkällan, Uppsala	15
Hjärsta i Örebro (etikett mineralv.)	37	Svinnegarns källa	5
Husaby källa	50	Söderbärke, Löfmarken	46
Hångers källa	40	Söderköping	28
Jakobs källa (Jakobsbrunnen)	30	Tessalien	78
Karlsö Stora	21	Ulva blotkälla	6
Kungliga Akademiens kemiska laboratorium i Uppsala	9	Undenäs	33
Lycksele	20	Uppsala Gamla	4
Löfmarken, Söderbärke	46	Uppsala, Kungliga Akademiens kemiska	9
Marstrand	26, 27	Uppsala, Storkällan	15
Mörkeklevs grotta	10, 11	Uppsala, Vaksala	15
Nybro	71	Ven	81
Piteå (etikett mineralvatten)	37	Wijks berg	44
Porla brunn	23, 24, 58, 74	Visby (etikett mineralvatten)	79
Ramlösa	72, 73	Visby, Vibble gård	21
Rindö (etikett mineralvatten)	79	Vårby	36
Rättvik, Springkällan	57	Wadköping	51
Sala källa, Uppsala	15	Örebro Adolfsberg	51
Sankt Bothilds källa	32	Örebro, Hjärsta (etikett mineralvatten)	37
Sankt Eskils källa	4		
Sankt Lars	4		